

A klasszikus összhangzattan axiomatikája

Tóbiás András

2014. április 30.

Tartalomjegyzék

1. A felhangrendszer és a jóltemperált zongora	4
1.1. A felhangok és a tiszta dúr skála	4
1.2. Kvintkör és oktávkör közötti egyenlőtlenség. A jóltemperált zongora konst- rukciója	6
1.3. Az enharmonikussági reláció bevezetése	7
1.4. Enharmonikussági viszonyok a zongora dúr skáláinak hangjai között	9
1.5. Hangközök elnevezése a jóltemperált zongorán	11
1.6. Konszonancia és disszonancia	12
2. Hármashangzatok és négyeshangzatok	13
3. Hangnemek. A dúr és moll hangnemek konstrukciója.	19
3.1. A hangnem fogalma	19
3.2. Modális skálák	20
3.3. Összhangzatos modális skálák	21
3.4. A hangnemek típusai	22
4. A négyszólamú szerkesztés topológiája	26
5. Hangnem konvergenciatartománya, funkciók és tonalitás	34
5.1. Előjegyzések	34
5.2. Konvergenciatartomány, gyenge (poli)tonalitás	35
5.3. A funkciók	37
5.4. Pár alapvető fogalom modulációkról	41
5.5. A tonalitás topologikus definíciója	42

6. Az axiómarendszer konstrukciója és viszonya a tonalitáshoz	43
6.1. Kijavíthatósági kritérium a négyszólamú összhangzattanpéldákra	44
6.2. Az axiómarendszer viszonya a tonalitással – a tonalitás alaptétele	46
6.3. Elemi akkordváltási szabályok (szerkesztési elvek)	49
6.4. Az axiomatizálási munka eredményei	58
6.5. A matematikai eredmények értékelése	59
A. Ábrák	62
B. Kottapéldák	64
C. Köszönetnyilvánítás	66

Bevezetés

We can forgive a man for making a useful thing as long as he does not admire it. The only excuse for making a useless thing is that one admires it intensely.

All art is quite useless.

(O. Wilde: The Picture Of Dorian Gray, The Preface)

Amint minden művészeti ágra, úgy a zeneszerzésre vonatkozóan is preskriptív szabályrendszereket alkottak Európában a klasszicizmus korszakában. Ekkor születtek a klasszikus összhangzattan *szerkesztési elvei*, amelyeknek legnagyobb mértékben a bécsi klasszicista zeneszerzők művei felelnek meg. A szerkesztési elveket követő zeneművek leggyorsabb és legtisztább modelljét a *négyszólamú összhangzattanpéldák* adják. Az ezekre vonatkozó szólamvezetési és akkordváltási szabályok döntő részben Johann Sebastian Bach korábban született négyszólamú korálfeldolgozásainak tulajdonságain alapulnak.

Ebben a dolgozatban a klasszikus összhangzattan tárgykörébe tartozó zenei jelenségeket definiáljuk matematikai pontossággal, majd ezek felhasználásával kimondjuk a négyszólamú összhangzattanpéldákra vonatkozó szerkesztési elveket. Joggal vetődik fel a kérdés: miért van ehhez szükség matematikai formalizálásra, ha a szabályok általánosan ismertek és elfogadottak?

Egyrészt szükséges az összhangzattani tudás- és tananyag logikai rendezése, amelyhez a matematika nagy segítséget nyújt. Az összhangzattan-tanulást megkezdő középiskolás növendék általában tanult már korábban szolfézst, esetleg énekórán hallott bizonyos zeneelméleti fogalmakról, így nem újdonság számára például a kvintkör, az enharmonikusság,

a hármashangzatok, a hangnemek vagy a funkciók létezése. Éppen ezért az sem feltétlenül okoz számára az anyag tanulásában való előrehaladást meggátló zavart, ha elmarad ezen fogalmak pontos definiálása vagy ha redundáns módon egymásból magyarázzák meg nekik a nem kellő mértékben tisztázott fogalmakat. A mély megértéshez, az összhangzattan struktúrájának átlátásához azonban tiszta fogalmakra és köztük rendezett logikai viszonyrendszerre van szükség, ténylegesen pusztán az összhangzattan alapját jelentő felhangrendszerből kiindulva. Dolgozatom első két fejezete ezzel foglalkozik: a fogalmakat mindig egymásra építve adja – csak a felhangrendszer és a halmazelmélet tulajdonságait használva – meg a kvintkör, a jóltemperált zongora, az enharmonikusság, a hangközök, a konszonancia és disszonancia, a hármas- és négyeshangzatok definícióit és tulajdonságait. Lényeges új zeneelméleti vagy matematikai eredményt ez a formalizálás még nem hoz.

Másrészt a matematikai formalizálás teszi lehetővé összhangzattanilag illetve matematikailag értékes új állítások megfogalmazását is. Előbbire példa a hangnemek tulajdonságait leíró harmadik fejezet. Ez matematikai szempontból a legkevésbé bonyolult rész, igen egyszerű aritmetikát használ, viszont zeneelméleti szempontból talán ez a fejezet hozza a legjelentősebb eredményeket: a hangnemek osztályozását, a dúr és a moll hangnem viszonyának és különbségeinek végleges tisztázását. A negyedik fejezetben a topológia eszközeivel definiáljuk a négyszólamú összhangzattanpéldák és lejátszásaik tulajdonságait, erre építve adjuk meg a funkciók és a tonalitás jellemzőit az ötödik fejezetben, és így jutunk el a hatodik fejezetben, a tényleges axiomatizálás során a *tonalitás alaptételéhez*. Ez matematikai szempontból a legjelentősebb eredmény, bizonyítása a legkomolyabb a dolgozatban. Látni fogjuk, hogy ezt a zeneelméleti állítást a matematika eszközei nélkül nem is tudnánk megfogalmazni, holott a klasszikus összhangzattan szemlélete szerint nyilvánvalóan igaz.

Ez a TDK-dolgozat a skálahangokból felépülő összhangzattanpéldák tulajdonságainak és akkordváltási szabályainak tárgyalásával zárul, nem tárgya az alterált (módosított hangokat tartalmazó) akkordok és a modulációk részletes jellemzése. A TDK-dolgozatot az intézményi TDK-konferencia után egy szemeszterrel, a 2013/2014-es tanév tavaszi félévében BSc szakdolgozattá egészítettem ki ([7] hivatkozás), ebben lényegében befejeztem a klasszikus összhangzattan axiomatizálását: felsoroltam a hiányzó akkordtípusokat és kimondtam a modulációs szerkesztési elveket.

A dolgozat kapcsolódik ahhoz az átfogó matematikai–fizikai kutatómunkához, amely az elmúlt két évtizedben a legnagyobb ütemben Nagy-Britanniában zajlik, és célja különböző zenei jelenségek (skálák, hangolások, konszonancia, disszonancia, modulációk stb.) formalizálása, a klasszikus összhangzattan szabályainak alátámasztása hangfizikai vizsgálatokkal és matematikai modellekkel, valamint korábbi korstílusokba illeszkedő zenemű-

vek (például Bach-korálok) létrehozása számítógépes módszerekkel (az utolsóra példa [5, p. 13–31.]). A témával foglalkozó egyik legfontosabb szellemi műhely az University of Leeds matematikai intézete, ahol zenei matematikai alapképzés is zajlik a zenei intézet közreműködésével. A terület legismertebb, átfogó művét ([1]) pedig az aberdeeni egyetemen oktató Dave Benson alkotta. Míg Benson leggyakrabban az analízis–matematikai fizika és a csoportelmélet eredményeit alkalmazza, mások, így például Dmitrij Tymoczko és kutatótársai az algebrai topológia eszközeivel igazoltak a szólamvezetéssel kapcsolatban olyan tételeket, amelyekről a klasszikus összhangzattan szemlélete alapján sejthető, hogy igazak, de pusztán zeneelméleti eszközökkel nem igazolhatók (lásd például: [4, p. 4–7.]).

1. A felhangrendszer és a jóltemperált zongora

1.1. A felhangok és a tiszta dúr skála

Az a célunk, hogy minden egyes vizsgált zeneelméleti–összhangzattani jelenséget pontosan akkor definiáljuk matematikai pontossággal, ha az adott jelenségnek nincs konvencionálisan elfogadott, egyértelmű definíciója. Ezekben az esetekben viszont nem csak pontos leírásra, összhangzattani szempontból releváns fogalomalkotásra fogunk törekedni, hanem a definiálás szabadságát kihasználva igyekszünk minél általánosabban érvényes definíciókat megadni, amelyeket felhasználva végül felépíthetjük a klasszikus összhangzattan axiómarendszerét és bebizonyíthatjuk Vécsey Máté tételét. Az axiómák bevezetése nem egy önálló, új elsőrendű nyelven történik, hanem a halmazelméletén (a ZFC axiómarendszer elfogadásával), kiegészítve a hangok és a felhangrendszer mechanikájára vonatkozó kitételekkel és az ezekből származó hangközdefiníciókkal. Ezeket viszont nem fogjuk részletesen megadni, hiszen itt konvencionálisan egyértelmű definíciókkal dolgozhatunk. A kottaírás hangmagasságra és -hosszúságra vonatkozó jelöléseit is külön bevezetés nélkül fogjuk használni. Tetszőleges metrikus térben az x pont körüli r sugarú nyílt gömböt $B_r(x)$ -szel, általános topologikus térben az A halmaz lezártját $\overline{A}$ -val, továbbá bármifajta f függvény értelmezési tartományát $\mathcal{D}(f)$ -fel, értékkészletét $\mathcal{R}(f)$ -fel jelöljük.

Hangnak a rugalmas közegben terjedő longitudinális hullámot nevezzük; a hangot *emberi füllel hallható*nak mondjuk, ha frekvenciája 20 és 20 000 Hz közé esik. A dolgozatban végig olyan $f(X)$ frekvenciájú X hangokkal foglalkozunk, amelyek tartalmazzák $\forall k \in \mathbb{N}$ -re a k $f(X)$ frekvenciájú felhangjaikat; tetszőleges k -ra a k $f(X)$ frekvenciájú felhangot az X k . felhangjának hívjuk. Az ilyen tulajdonságú hangokat *alaphangoknak* fogjuk nevezni. (A felhangok egymáshoz és az alaphanghoz viszonyított erősségének vizsgálatára nem lesz szükségünk.) Egy alaphang frekvenciája (hertzben, azaz 1/szekundumban mérve)

tetszőleges pozitív valós szám lehet.

Egy hang és második felhangja hangközének neve *tiszta oktáv*, ez alapján mondjuk, hogy egy hang és 2^k . ($k \in \mathbb{N}$) felhangja k tiszta oktávra van egymástól (a második felhang egy oktávval magasabb az alaphangnál). A nulla oktávnyi hangköz (egy hang önmagától való hangköze) neve *tiszta prím*. Egy alaphang 2. és 3. felhangjának hangköze *tiszta kvint*¹, 3. és 4. felhangjának hangköze *tiszta kvart*, 4. és 5. felhangjának hangköze *nagy terc*, 5. és 6. felhangjának hangköze *kis terc*. Ha $f(X) \leq f(Y) \leq f(Z)$ és Z egy oktávval magasabb hang X -nél, akkor az Y és Z hangok hangközét és az X és Y hangok hangközét egymás *inverzének* hívjuk.

1.1. Állítás. *Az alaphangok hangközeinek körében az inverz tulajdonság szimmetrikus reláció. Egy hangköznek pontosan akkor létezik inverze, ha a hangköz nagysága oktávban mérve a $[0, 1]$ intervallumba esik. A tiszta kvint és a tiszta kvart valamint a tiszta prím és a tiszta oktáv egymás inverzei.*

Egy X alaphang 7. felhangját az X -nél egy tiszta kvinttel alacsonyabb Y alaphang *vezetőhangjának* nevezzük, az X 11. felhangját pedig az X -nél egy tiszta kvinttel magasabb Z alaphanghoz tartozó *szeptimhangnak*, másképpen a Z -nél egy nagy terccel magasabb W hang *felső váltóhangjának*.

A nagy C hang első 11 felhangját (jó közelítéssel) bemutatjuk az A) ábrán² – egyelőre csak szemléltetésül, hiszen még nem definiáltuk a kottában látható alaphangokat. Ha viszont ettől egy pillanatra eltekintünk, láthatjuk, hogy a C-dúr skálához képest éppen a G vezetőhangja az egyetlen felfelé módosított hang és az F-hez tartozó szeptimhang az egyetlen lefelé módosított hang a C első 11 felhangja között.

Most definiáljuk még az X -dúr skálát. Ha X tetszőleges alaphang, akkor általában egy X alapú *hétfokú skála* egy olyan hételemű rendezett halmaz, amelynek X és további hat, hangmagasság (frekvencia) alapján X és annak első felhangja közé eső hangja közé eső hang az elemei, és a rendezést a hangmagasság adja ($Y > Z$, ha $f(Y) > f(Z)$). A rendezés alapján beszélhetünk a skála *I.*, *II.*, ..., *VII.* fokú skálahangjáról (az *I.* fok a skála alapja), a k . fok a skála rendezés szerinti k . legalacsonyabb hangjától egész

¹Másképpen megfogalmazva: X és Y alaphangok ($f(Y) > f(X)$) hangköze tiszta kvint, ha $\exists Z$ alaphang, hogy X a Z első, Y a Z második felhangja. Hasonlóképpen értelmezendők a további hangközdefiníciók is. Ez alapján: általában X és Y alaphangok ($f(X) > f(Y)$) frekvenciaarányának 2-es alapú logaritmus a két hang oktávban mért hangköze, hasonlóan X és Y frekvenciaarányának $\frac{3}{2}$ alapú logaritmus a két hang kvintben mért hangköze, és így tovább.

²A zeneelméleti alapfogalmak megértését segítő **ábrák** a Függelék A fejezetében, a klasszikus összhangzattan négyzólamú modelljének működését bemutató **kottapéldák** pedig a Függelék B fejezetében szerepelnek.

oktávra lévő alaphangok halmazát jelöli. A hétfokú, X -alapú skálát *tiszta X -dúr skálának* nevezzük, ha (a rendezés szerint) szomszédos hangok frekvenciaaránya rendre:

$$\frac{9}{8}, \frac{10}{9}, \frac{16}{15}, \frac{9}{8}, \frac{10}{9}, \frac{9}{8}, \frac{16}{15},$$

ahol az utolsó hangköz a VII. fokú hang és az I. fokú alaphangnál egy oktávval magasabb hang köze.

1.2. Kvintkör és oktávkör közötti egyenlőtlenség. A jóltemperált zongora konstrukciója

Legyen X tetszőleges alaphang úgy, hogy mind ő, mind a nála tizenkét kvinttel magasabb hang emberi füllel hallható. Ekkor az X -nél 7 oktávval magasabb X' alaphang frekvenciája $128f(X)$, az X -nél 12 kvinttel magasabb X'' alaphang frekvenciája pedig $\frac{531441}{4096}f(X)$. Az X' és X'' közötti hangmagasság-eltérés a tapasztalatok szerint az emberi fül számára szignifikáns, nem helyettesíthető a két hang egymással úgy, hogy a hallgatóság a különbséget ne érzékelje – így tapasztalták az 1600-as évek első felében Európában³.

1.2. Állítás. *Tetszőleges, emberi füllel hallható tartományba eső tiszta X -dúr skála esetén jó közelítéssel (magas szinten szignifikanciahatáron belül) igazak a következők:*

- (i) *A III. fok a IV. foknak és a VII. fok az I. foknak vezetőhangja,*
- (ii) *a IV. fok a III. foknak és az I. fok a VII. foknak felső váltóhangja,*
- (iii) *a IV. és I. fok illetve az I. és V. fok hangköze tiszta kvint,*
- (iiii) *a IV. fok az I. fokhoz, az I. fok pedig az V. fokhoz tartozó szeptimhang.*

Így szignifikanciahatáron belül igaz, hogy az X hang 7. felhangja nincs a tiszta X -dúr skálában, de szerepel az X -nél egy tiszta kvinttel alacsonyabb Y alaphanggal rendelkező tiszta dúr skálában, és definíció szerint Y szeptimhangja, ami később részletezendő módon az Y alaphanghoz való vonzódást jelent. Az X 11. felhangja pedig szintén nincs a tiszta X -dúr skálában, de jó közelítéssel tagja a tiszta Z -dúr skálának, ahol Z egy tiszta kvinttel magasabb X -nél; ez a 11. felhang definíció szerint vezetőhangja Z -nek, ami később kifejtendő módon Z -hez való vonzódást jelent. Így ha tizenkét kvintlépéssel (végig ugyanabba az irányba) ugyanoda jutnánk, mint hét oktávlépéssel, akkor a kvintlépések során érintett alaphangokra épülő tiszta dúr skálák között kapcsolatot tudnánk teremteni

³Azt, hogy miért éppen 7 oktávot osztunk fel és miért éppen 12 egyenlő részre, lásd például: [1, p. 190–193.].

a szeptim- és vezetőhangok segítségével, sőt 12 kvintlépéssel körbe is tudnánk mozogni. Ehhez azonban a 12 kvint és a 7 oktáv távolság közti különbséget legalábbis lokálisan, egy-két oktávnál nem nagyobb hangközök esetén el kell tudnunk tüntetni.

Vegyünk két hangot az emberi füllel hallható tartományba eső tartományon belül, amelyeknek távolsága hét oktáv, és ezt osszuk fel tizenkét egyenlő kvintnyi [azaz kettes alapú logaritmikus skála szerint egyenlő frekvenciájú] hangközre. A tapasztalatok szerint ezek a hangközök már helyettesíthetők a tiszta kvintet, lokálisan nem tűnnek attól különböző hangköznek. Így ha tizenkét ilyen kvázi kvintlépéssel jutunk el X -től X' -ig, akkor azt a barokk illúziót kelthetjük, hogy tizenkét tiszta kvintlépéssel X'' -ig jutottunk. Így tetszőleges X alaphangról kiindulva létrehozhatjuk a kvintkört. Ha a tizenkét kvázi kvint összeadásával kapott hangközt hét egyenlő oktávnyi hangközre osztjuk tovább, akkor csak a kvintkörünk 12 hangjától egész oktávra lévő hangokat kapunk. Így ha rögzítjük, hogy a *normál* A szerepeljen a struktúránkban, megkapjuk a jóltemperált zongorát:

1.1. Definíció. Alaphangok egy K halmaza jóltemperált zongora, ha

- (i) $A \in K$, ahol A a 440 Hz frekvenciájú normál A hang,
- (ii) K legalább 7 oktáv hangterjedelmű, azaz $\exists V, W \in K : f(V) \geq 2^7 f(W)$,
- (iii) $\forall X$ alaphangra $X \in K \Rightarrow \exists k \in \mathbb{Z} : f(X) = f(A) \times (\sqrt[12]{2})^k$,
- (iiii) ha $V, W \in K$, Z alaphang, $f(V) < f(Z) < f(W)$ és $\exists k \in \mathbb{Z} : f(Z) = f(A) \times (\sqrt[12]{2})^k$, akkor $Z \in K$.

Kevésbé precíz megfogalmazással: a jóltemperált zongora olyan, a normál A -t tartalmazó, alaphangokból álló, legalább 7 oktáv hangterjedelmű halmaz, ahol a szomszédos hangok frekvenciaaránya $\sqrt[12]{2}$. A jóltemperált zongorának legalább 85 eleme van definíció szerint, de nem zártuk ki, hogy – akár mindkét irányban – végtelen struktúra legyen. A mindkét irányba végtelen jóltemperált zongora megfelel egy a generáloelemű végtelen ciklikus csoportnak, ha a -t a normál A -nak és az a -val való szorzást $\sqrt[12]{2}$ -szeresre való frekvencianövekedésként értelmezzük.

A jóltemperált zongora szomszédos hangjainak hangközét *félhangnak* nevezzük, így egy zongorahang és k . ($k \in \mathbb{N}$) szomszédja a jóltemperált zongorán k félhangra van egymástól. A két félhang távolságot kézenfekvő módon egészhangnak is mondjuk.

1.3. Az enharmonikussági reláció bevezetése

Az imént sok szó esett arról a kérdésről, hogy két alaphang hangmagasság alapján különbözik-e egymástól szignifikánsan vagy sem. A kérdést a hallgatóközönség körében

végzett reprezentatív mérésekkel lehet eldönteni, és nyilvánvaló, hogy egy X alaphanggal bizonyos típusú zeneművekben kölcsönösen helyettesíthető hangok frekvenciái nem alkotnak egy jól meghatározott intervallumot, a szignifikanciahatár maga is erősen függ a mérésektől, hipotézisvizsgálati eszközöket kell használni. Nekünk itt nincs is szükség a szignifikanciahatár meghatározására, csupán arra, hogy bizonyos, azon nagy biztonsággal belül és ahhoz nem is közel eső hangokat helyettesíthessünk egymással vagy a jóltemperált zongora bizonyos hangjaival – éppen a kvintkör működésének biztosítása céljából. Ha egy adott zeneelméleti szituációban két emberi füllel hallható hang – vagy n darab együtt szóló hang, azaz egy n -eshangzat – helyettesíthető egymással, akkor azokat *enharmonikusoknak* mondjuk⁴. Ha X és Y enharmonikusak (jelölés: $X \sim Y$), akkor az X -től egész oktávra eső hangok halmazát is enharmonikusnak mondjuk az Y -től egész oktávra eső hangok halmazával. Ebből viszont következik, hogy az enharmonikusság hangköz-eltolásinvariáns tulajdonság, vagyis X és Y pontosan akkor enharmonikus, ha bármely X' és Y' is enharmonikus, ahol oktávban mérve X és Y hangköze megegyezik X' -ével és Y' -ével. Ekkor X' és Y' hangközét is enharmonikusnak mondjuk X és Y hangközével. Johann Sebastian Bach *Das wohltemperierte Klavier* című művének megalkotásával – pontosabban azzal, hogy a közönség elfogadta a műben szereplő hanghelyettesítéseket – igazolta a következő állítást. A tételt sokkal általánosabban fogjuk kimondani hangnemekre, egyelőre még csak tiszta dúr skálákra tudjuk:

1.1. Tétel (Bach-törvény dúr skálára). *A jóltemperált zongora tetszőleges V hangjára épített hétfokú skála, amelynek elemei: V és a nála 2, 4, 5, 7, 9, 11 félhanggal magasabb zongorahangok, enharmonikus a tiszta V -dúr skálával.*

Ábra: B). Viszont nem minden alaphang enharmonikus zongorahanggal, például két szomszédos zongorahang között, mindkettőtől ugyanannyi oktávra lévő hang egyik szomszédjával sem enharmonikus (más zongorahanggal pedig nyilvánvalóan nem az). Ha ezután szeretnénk meghatározni egy *enharmonikussági tartományt*, vagyis frekvenciaintervallumok egy olyan E diszjunkt unióját, amelybe beleesnek a mindkét irányban végtelen jóltemperált zongora összes hangjára épülő tiszta dúr skála hangjai, és minden E -beli hang kis elsőfajú hibavalószínűség mellett valóban enharmonikus a hozzá legközelebbi zongorahanggal (elsőfajú hibán itt azt értjük, amikor egy adott zongorahanggal enharmonikusnak

⁴Ez a tizenkétfokú egyenletes temperálásra vonatkozó enharmonikusság definíciója. Ha az egyenletesen temperált skála legfeljebb 5 ($\frac{12}{2} - 1$) hangot tartalmaz, olyan hangok is „enharmonikussá válnak”, azaz ugyanazon skálahanghoz lesznek a legközelebb, amelyek a jóltemperált zongora különböző hangjaihoz vannak közel. Ha pedig legalább 25 ($12 \times 2 + 1$) hangot tartalmaz az egyenletes hangközű skála, akkor bizonyos, a jóltemperált zongora szempontjából enharmonikus hangok már különböző skálahangokhoz lesznek a legközelebb ebben a skálában.

ítélünk meg egy olyan hangot, amely valójában a hallgatóság jelentős része számára nem enharmonikus a zongorahanggal), akkor tegyük a következőt. Tekintsük a zongora emberi füllel hallható tartományát. Ezen belül megfelelő módszertannal, kis elsőfajú hibavalószínűséggel határozzunk meg egy olyan r oktávban mért hangközt, amely nagyobb, mint a legnagyobb eltérés a zongorahangok által meghatározott tiszta dúr skálák megfelelő hangjai és a velük a Bach-tétel szerint enharmonikus zongorahangok között, de még az enharmonikusság elfogadási tartományán belül esik, és mérjük fel minden zongorahang körül egy ilyen hangközt mindkét irányba úgy, hogy a végpontokat ne vegyük be az E -be. Így a logaritmikus frekvenciaskálán egyenlő sugarú nyílt gömbök diszjunkt unióját kapjuk egyenlő távolságra lévő szomszédos középpontokkal. A Bach-zongoraművek elfogadottsága, gyakorlatban való működése igazolja, hogy az eljárást sikeresen el lehet végezni. A következőkben így az E -t a fenti eljárás alapján elkészítettnek és rögzítettnek tekintjük. Egyszerűen látható, hogy az enharmonikussági tartományunkon az enharmonikusság ekvivalenciareláció.

1.4. Enharmonikussági viszonyok a zongora dúr skáláinak hangjai között

A jóltemperált zongorán a normál A-tól 0, 2, 3, 5, 7, 8, 10, 12 félhangra lévő hangok, azaz a „fehér billentyűk” neve rendre: A, H, C, D, E, F, G. Ezek C alaphanggal egy dúr skálát határoznak meg, amely a Bach-tétel szerint a tiszta C-dúr skálával enharmonikus. Amit az előző fejezetben láttunk, most enharmonikussággal tudjuk megfogalmazni:

1.3. Állítás (Modulációs lemma). *Minden zongorahangnak a felső szomszédja enharmonikus a felső váltóhangjával, alsó szomszédja pedig enharmonikus a vezetőhangjával.*

A bizonyítás az enharmonikussági tartomány konstrukciójából következik.

A következőkben a tiszta dúr skálákat a velük enharmonikus, a jóltemperált zongora hangjaiból álló dúr skálákkal fogjuk helyettesíteni. Amikor dúr skáláról lesz szó, mindig ilyen skálákra gondolunk, és ha külön nem jelezzük ennek ellenkezőjét, akkor bármely szóba kerülő hétfokú skáláról feltesszük, hogy annak minden hangja az E enharmonikussági tartomány eleme, vagyis bármely két szomszédos hangja közti lépés egész számú félhanggal enharmonikus. A Bach-tétel szerint a zongorahanggal enharmonikus hangra épülő tiszta dúr skála ilyen tulajdonságú skála, így ezen skála k . fokának vezetőhangját elnevezhetjük a $k - 1$. fokról, illetve az I. fokot a VII. fokról, az "-isz" képzővel (azaz a $\sharp$ operátorral), ha az adott vezetőhang nem skálahang, a felső váltóhangot pedig a $k + 1$. fokról, illetve a VII. fokot az I. fokról, az "-(e)sz" képzővel (azaz a $\flat$ operátorral), ha nem

skálahang az adott vezető- vagy szeptimhang⁵. Ez alapján definiálhatók a C-dúr skála fokai vezető- és szeptimhangjaiként a jóltemperált zongora „fekete billentyűi”: a Cisz ($C\sharp$), Disz, Fisz, Gisz, Áisz avagy Desz ($D\flat$), Esz, Gesz, Asz, B⁶ Az -esz és -isz utótagokkal az eddigiek szerint megnevezett, vezető- és szeptimhangként szolgáló, jól definiált fokszámú hangokat a dúr skála *n-szeresen módosított hangjainak* nevezzük, attól függően, hogy hány ilyen egyforma utótagot használunk a hang elnevezéséhez, azaz hányszor hozunk létre valamilyen dúr skálában módosított vezető- vagy szeptimhangot⁷. Így például a C-dúr skálában a Fiszisz (jelölés: $C\times$) kétszeresen, az Eszesz (jelölés: $E\flat\flat$) is kétszeresen, a Desz egyszeresen, de ugyanígy a fehér F billentyűvel enharmonikus Eisz is csak egyszeresen módosított hang. A kvintkör tulajdonságaiból könnyen igazolható, hogy tetszőleges K jóltemperált zongorán $\flat\sharp = \sharp\flat = id_K$. Általában minden olyan hétfokú skálánál, amely az előbb leírt tulajdonságokkal rendelkezik, képezhetjük ehhez hasonló módon a módosított vezető- és szeptimhangokat és határozhatjuk meg ezek nevét, fokszámát.

1.2. Definíció. Legyen V és W a K jóltemperált zongora két hangja. Ezek zongorán mért távolsága, $d_2(V, W)$: a két hang hangköze félhangban mérve.

1. *Példa.* Ha C az egyvonalas C, A pedig a normál (egyvonalas) A, akkor $d_2(C, A) = d_2(A, C) = 9$.

1.4. Állítás. A d_2 távolság tetszőleges K jóltemperált zongorán metrika, amely a diszkrét topológiát generálja.

Bizonyítás. A metrikatulajdonságok bizonyítása triviális. Tetszőleges V zongorahangra és $0 < \lambda < 1$ valós számra $B_\lambda(V) = V$, így a jóltemperált zongora minden egy pontú halmaza nyílt a metrika által generált topológiában, ezért a jóltemperált zongora diszkrét tér. $\square$

1.1. *Megjegyzés.* A d_2 zongorán mért távolság a K mindkét irányban végtelen jóltemperált zongoráról pszeudometrikaként kiterjeszthető az E enharmonikussági tartományra. Könnyen látható, hogy

$$\forall X, Y \in E \quad d_2(X, Y) = 0 \Leftrightarrow X \sim Y.$$

⁵Láthatjuk, hogy a fokszámozás tulajdonképpen a $\mathbb{Z}_7$ prímtest elemeivel történik, csak a 0-t I. foknak, az 1-et II. foknak, és így tovább, a 6-ot VII. foknak nevezzük.

⁶Angolszász jelöléssel a B-t $B\flat$ -nek nevezzük és a H-t hívják B-nek, így a fehér billentyűk sorozata az A-tól kezdve a latin ábécé első hét betűje.

⁷Általában módosított hangon, anélkül, hogy megmondanánk, hányszorosan módosított, egyszeresen módosított hangot fogunk érteni.

A pszeudometrika szerint minden E -beli hang legszűkebb nyílt környezete az E öt tartalmazó, (az $\mathbb{R}$ szokásos topológiája szerint) összefüggő komponense. Az (E, d_2) teret az enharmonikussági relációval lefaktorizálva éppen a (K, d_2) jóltemperált zongorát kapjuk.

1.2. *Megjegyzés.* A d_2 metrika által generált topológia egyben a zongora hangjainak hangmagasság szerinti rendezéséből származó rendezéstopológia is.

1.5. Hangközök elnevezése a jóltemperált zongorán

Ha egy hétfokú skálában két skála- vagy valahányszorosan módosított, egymástól legfeljebb 14 félhang távolságra lévő hang között az alacsonyabbnál a magasabb $(\text{mod } 7) k$ fokkal van feljebb, akkor a köztük lévő hangköz neve:

1. ha $k = 0$ és a két hang 2 félhangnál közelebb van egymáshoz: prím. Ha a hangköz 0 félhanggal enharmonikus: tiszta prím (T1), ha 1-gyel: bővített prím (B1),
2. ha $k = 1$: szekund. Ha a hangköz 1 félhanggal enharmonikus: kis szekund (K2), ha 2-vel: nagy szekund (N2), ha 3-mal: bővített szekund (B2),
3. ha $k = 2$: terc. Ha a hangköz 2 félhanggal enharmonikus: szűkített terc (SZ3), ha 3-mal: kis terc (K3), ha 4-gyel: nagy terc (N3),
4. ha $k = 3$: kvart. Ha a hangköz 4 félhanggal enharmonikus: szűkített kvart (SZ4), ha 5-tel: tiszta kvart (T4), ha 6-tal: bővített kvart (B4),
5. ha $k = 4$: kvint. Ha a hangköz 6 félhanggal enharmonikus: szűkített kvint (SZ5), ha 7-tel: tiszta kvint (T5), ha 8-cal: bővített kvint (B5),
6. ha $k = 5$: szext. Ha a hangköz 8 félhanggal enharmonikus: kis szext (K6), ha 9-cel: nagy szext (N6), ha 10-zel: bővített szext (B6),
7. ha $k = 6$: szeptim. Ha a hangköz 9 félhanggal enharmonikus: szűkített szeptim (SZ7), ha 10-zel: kis szeptim (K7), ha 11-gyel: nagy szeptim (N7),
8. ha $k = 0$ és a két hang 2 félhangnál messzebb van egymástól: oktáv. Ha a hangköz 11 félhanggal enharmonikus: szűkített oktáv (SZ8), ha 12-vel: tiszta oktáv (T8), ha 13-mal: bővített oktáv (B8).

Ábra: C). Ha $k = 1$ és a hangköz 1 és 2 oktáv közé esik, akkor a hangköz neve nóna. Amilyen típusú szekundot kapunk a nónából egy tiszta oktávot levonva, úgy nevezzük a nónát is ($\rightarrow$ kis nóna (K9), nagy nóna (N9), bővített nóna (B9)). Hasonlóan ha $k = 2$ és

a hangköz 1 és 2 oktáv közé esik, akkor a hangköz neve decima, a decimából egy oktávot levonva tercet kapunk, ennek típusa a decima típusa (szűkített (SZ10), kis (K10) és nagy decima (N10)). A latin sorszámnevek sorozatát (undecima, duodecima ...) folytatva teljes indukcióval minden zongorahangközt el tudunk nevezni. A hangköz típusát mindig úgy kapjuk, hogy levonjuk a hangközből a lehető legtöbb tiszta oktávot, amelyet tartalmaz, és a megmaradó 0–11 félhangnyi hangköz típusa (a fokszámkülönbség alapján, tiszta, kis, nagy, szűkített vagy bővített) lesz a vizsgált nagyobb hangköz típusa.

1.5. Állítás. *Az 1.1 fejezetben definiált hangközelnevezések (tiszta prím, oktáv, kvint és kvart, kis és nagy terc) enharmonikusság erejéig megfelelnek az itt megadott hangközelnevezéseknek.*

1.3. *Megjegyzés.* A 6 félhangnyi, azaz fél oktávnyi hangközt, akár bővített kvart, akár szűkített kvint, tritonusznak (vö. 3 egész hang) nevezzük.

Különösen akkor használjuk a tritonusz kifejezést, ha kontextuson, hétfokú skálán kívül kerül szóba a 6 félhangnyi hangköz.

1.6. Konszonancia és disszonancia

Itt a bécsi klasszika és az ahhoz kapcsolódó összhangzattan szemlélete szerinti konszonanciát és disszonanciát tárgyaljuk. Például a két évszázaddal korábban alkotó Palestrinánál még disszonáns hangköznek számított a kvart, még korábban pedig további olyan hangközök is, amelyeket itt konszonánsnak fogunk tekinteni.

1.3. Definíció. X és Y alaphangok oktáv-ekvivalensek (jelölés: $X \doteq Y$), ha egész számú tiszta oktáv a hangközük (vagyis az egyik a másiknak kettőhatványadik felhangja). Ha V, W alaphangok és V' oktáv-ekvivalens V -vel, W' pedig W -vel, akkor a V és W hangok hangköze oktáv-ekvivalens a V' és W' hangközével.

1.4. Definíció (Konszonancia és oktáv-ekvivalencia kapcsolata). A zongorahangok konszonanciáját definiáló tulajdonságok:

- (i) Ha a jóltemperált zongora két hangjának hangközéhez $\exists n, m \in \{1, 2, \dots, 7\}$, hogy ez a hangköz egy alaphang n . és m . felhangjának hangközével enharmonikus, akkor a hangköz konszonáns,
- (ii) ha V, W a jóltemperált zongora két hangja és $\exists V' \doteq V$, $\exists W' \doteq W$, hogy V' és W' hangköze az (i) pont szerint konszonáns, akkor V és W hangköze is konszonáns,

- (iii) ha egy hangköz konszonáns, akkor az inverze és az inverzével oktáv-ekvivalens hangközök is konszonánsak,
- (iiii) minden más hangköz a jóltemperált zongorán disszonáns (azaz nem konszonáns).

Ezzel még csak azt határoztuk meg, hogy ha hallunk (vagy a hallható tartományon kívül más módon megismerünk) két zongorahangot, zenei kontextuson, hangnemen kívül, akkor azokat konszonánsnak vagy disszonánsnak tekintjük-e. Kontextusban ennél többet követelünk meg a konszonanciához. Ugyanis a szűkített és bővített akkordoknál (gyakran módosított) vezető- és szeptimhangok jelennek meg, és később látni fogjuk, hogy előbbiek egy szekunddal felfelé, utóbbiak egy szekunddal lefelé vonzódnak, és ezzel feszültséget, disszonáns érzetet kelthetnek olyan esetekben is, amikor maga a hangköz egyébként konszonáns a zongorán (pl. a bővített szekundnál). Talán a legegyszerűbb így megadni a plusz feltételt:

1.5. Definíció. Egy olyan hétfokú skálának, amelynek minden hangja E -beli, X és Y skála- vagy valahányszorososan módosított hangjának hangköze pontosan akkor konszonáns, ha a hangközzel enharmonikus zongorahangköz az 1.4 definíció szerint konszonáns és a hangköz neve kis, nagy vagy tiszta⁸.

1.6. Állítás. *A jóltemperált zongora hangjai között konszonánsak a 0, 3, 4, 5, 7, 8, 9 félhangnyi és ennél egész oktávval nagyobb hangközök, a többi hangköz disszonáns.*

Rögzített E -beli skála esetén konszonáns hangközök: a tiszta prím, a kis és nagy terc, a tiszta kvart, a tiszta kvint, a kis és nagy szext, a tiszta oktáv és mindezeknél egész oktávval nagyobb hangközök, minden más hangköz disszonáns. (Ábra: D).)

2. Hármashangzatok és négyeshangzatok

Legyen (K, d_2) tetszőleges jóltemperált zongora, és tekintsük ennek önmagával vett n . topologikus direktorzatát, K^n -et, ahol $n > 1$ egész szám! Ekkor K^n is diszkrét, separábilis metrikus tér a szorzattopológiával, amelynek így Borel- σ -algebrája is $\mathcal{P}(K)$ -val egyezik meg. A K^n elemeit *akkordoknak*, speciálisan konkrét n -re *n -eshangzatoknak* nevezzük. Az akkordok a későbbiekben – ahogy a zeneelméletben általában – mint zeneművek

⁸Tehát a skálától idegen E -beli hangok, amelyeket nem tudunk foksámhoz kötni, az adott skálához – és a hangnemet adó skálák esetén a későbbiekben: az adott hangnemhez – képest disszonáns hangközben vannak mind a skála- és módosított hangokhoz, mind egymáshoz képest. Az ilyen hangokat, mivel nincs foksámuk, le sem lehet kottázni, így ezek nagyon ritkán szerepelnek a zeneszerzési gyakorlatban, a klasszikus összhangzattan vizsgálata szempontjából el is tekinthetünk tőlük.

egyszerre szóló hangjainak halmazai fognak szerepelni. Két n -eshangzat oktáv-ekvivalens, ha hangjaik között létezik olyan bijekció, amely minden hanghoz vele oktáv-ekvivalenst rendel. Az n -szólamú zeneművet a lehető legáltalánosabban definiáljuk:

2.1. Definíció. n -szólamú zeneműnek nevezünk minden $M : \mathbb{R}_0^+ \rightarrow K^n$ Borel-mérhető függvényt. Ha $t \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$, akkor $M(t)$ -t az M t pontbeli akkordjának nevezzük.

2.2. Definíció (Szólam). Ha $pr_i : K^n \rightarrow K$ az i . projekció a K^n topologikus direkt-szorozatból a K jóltemperált zongora i . példányába, M pedig n -szólamú zenemű ($n \in \mathbb{N}$), akkor $pr_i \circ M$ az M i . szólama. Gyakran az első szólamot basszusnak, az utolsót szopránnak nevezzük. Négy szólamú esetben (ha ennek az ellenkezőjét külön nem jelezzük) az első szólam a basszus, a második a tenor, a harmadik az alt és a negyedik a szoprán.

A szólamok hangmagasság szerint lentől fölfelé való számozása azt a hagyományt követi, hogy az akkordokat mindig lentől fölfelé olvassuk ki.

Két n -eshangzat *fordítás erejéig azonos*, ha mindkettőnek bármely szólamában olyan hang szerepel, amely (oktáv-ekvivalencia erejéig) szerepel a másiknak is valamely szólamában. Két n -eshangzat *azonos* vagy *egymás (különböző) helyzetű* (ugyanazt a nevet viselik), ha fordítás erejéig azonosak és a basszuszólamukban (oktáv-ekvivalencia erejéig) ugyanaz a hang szerepel. Két n -eshangzat *egyenlő*, ha minden szólamukban ugyanaz a hang szerepel – itt az oktáv-ekvivalenciát sem engedjük meg. Két n -eshangzat *fordítása egymásnak*, ha fordítás erejéig azonosak, de basszusaik különböznek. Ezen definíciókhoz hasonlóan definiálhatók az „enharmonikusság és fordítás erejéig azonos”, „enharmonikusság erejéig azonos”, „enharmonikus(ság erejéig egyenlő)” és „enharmonikusság erejéig fordításai egymásnak” fogalmak, csak ekkor a szólamok megegyezése helyére szólamok enharmonikusságát kell behelyettesíteni.

2.3. Definíció. n -eshangzatnéven azonos n -eshangzatok halmazát értjük (amely egy speciális, az adott zenei kontextusban értelmes megnevezéssel rendelkezik). Egy adott n -eshangzatnév alá tartozó H n -eshangzat nevét $\mathfrak{N}(H)$ -val jelöljük.

A klasszikus összhangzattan axiómarendszerének legegyszerűbb modelljét, a *négy szólamú összhangzattanpéldák* struktúráját szeretnénk itt kidolgozni. Ezek speciális négy szólamú zeneművek, amelyeknek tulajdonságait a 3. fejezetben fogjuk tárgyalni. A négy szólamú összhangzattanpéldák értelmezési tartományának minden pontjában a *klasszikus összhangzattan*nak megfelelő *hármás- vagy négyeshangzat* szól. Most meghatározzuk, melyek a klasszikus összhangzattannak megfelelő hármás- vagy négyeshangzatok.

2.4. Definíció. Legyen M négyszólamú zenemű! $H \in \mathcal{R}(\mathcal{M})$ klasszikus formájú hármashangzat, ha létezik olyan (E -beli) hétfokú skála és olyan $k \in \{1, 2, \dots, 7\}$ egész, amelyre $(\text{mod } 7)$ H a skála k ., $k + 2$. és $k + 4$. fokú hangját is tartalmazza, ezek közül pontosan egyet két szólamban. A k . fokú hang a hármashangzat alapja, a $k + 2$. fokú a terce, a $k + 4$. fokú pedig a kvintje. A H hármashangzat típusa:

- (i) alaphelyzetű hármashangzat, ha a k . fokú hangot tartalmazza a basszusban. Ezen belül ha a szopránban
 - A. $k + 4$. fokú hang szerepel, akkor kvinthelyzetű,
 - B. $k + 2$. fokú hang szerepel, akkor terchelyzetű,
 - C. k . fokú hang szerepel, akkor oktavhelyzetű;
- (ii) szextakkord (egy hármashangzat szextfordítása), ha a $k + 2$. fokú hangot tartalmazza a basszusban;
- (iii) kvartszextakkord (egy hármashangzat kvartszextfordítása), ha a $k + 4$. fokú hangot tartalmazza a basszusban⁹.

2.5. Definíció. Az előző definíció jelöléseivel H :

- (i) dúr hármashangzat, ha a k . és $k + 2$. fokú hang nagy tercre, a $k + 2$. és $k + 4$. fokú hang kis tercre van egymástól,
- (ii) moll hármashangzat, ha a k . és $k + 2$. fokú hang kis tercre, a $k + 2$. és $k + 4$. fokú hang nagy tercre van egymástól,
- (iii) szűk hármashangzat, ha a k . és $k + 2$. fokú hang és a $k + 2$. és $k + 4$. fokú hang is kis tercre van egymástól,
- (iiii) bő hármashangzat, ha a k . és $k + 2$. fokú hang és a $k + 2$. és $k + 4$. fokú hang is nagy tercre van egymástól.

Akkor is érvényesek ezek az elnevezések, ha a definiáló tulajdonságú tercek helyett azokkal oktav-ekvivalens hangközök szerepelnek.

Bár a hangnemek definiálására csak a következő fejezetben fogunk sort keríteni, a G) ábrán szemléltetés céljából feltüntetjük az A-dúr és az a-moll hangnem skálahangokból felépülő hármashangzatait (rendre az I. fokútól a VII. fokúig), megadva a hármashangzatok típusainak kezdőbetűit is.

⁹**Ábra** a fordításokról: F), az alaphelyzetű akkord helyzeteiről: E).

A következő definíció már a klasszikus összhangzattan axiómáinak, ún. *szerkesztési elveinek* előkészítését szolgálja. Ismét a 2.4 definíció jelöléseivel:

2.6. Definíció. Egy hármashangzatnév megfelel a klasszikus összhangzattannak, ha az dúr, moll, szűk vagy bő hármashangzatokat tartalmaz egy rögzített hétfokú skála (később: hangnem) mellett. Egy konkrét H négyszólamú szerkesztésbeli hármashangzat megfelel a klasszikus összhangzattannak, ha

- (i) a $\mathfrak{N}(H)$ megfelel a klasszikus összhangzattannak,
- (ii) H egy olyan M négyszólamú zenemű értékkészletében szerepel, amely M minden szólamához van társítva egy hangmagasság-tartomány¹⁰, ezenkívül az is, hogy a szólamok egymáshoz képest milyen távolságra lehetnek, és H szólamai ezeknek a szabályoknak megfelelően helyezkednek el,
- (iii) ha H alaphelyzetű hármashangzat, akkor a k . fokú hangot tartalmazza két szólam-ban,
- (iv) ha H kvartszextfordítás, akkor a $k + 4$. fokú hangot tartalmazza két szólam-ban,
- (v) H legfeljebb egy szólam-ban tartalmaz minden olyan hangot, amely a skálához képest módosított hang, vagy amely a skála első fokához tartozó vezető- vagy szeptimhang,
- (vi) ha H alaphelyzetű szűkhármas, akkor a $k + 2$. fokú hang nem a tenorban vagy a $k + 4$. fokú hang nem az altban szerepel,
- (vii) a hármashangzat lekottázható, vagyis az adott hétfokú skálához képest létezik egy olyan megszámlálható jelkészlet, amelynek valamelyik elemével a hármashangzat minden hangja azonosítható az adott fokszámhoz rendelt hangok között¹¹.
- (viii) **az utolsó pontot a tonalitás definíciója után adjuk meg.** Lásd: a 6.3 definíció. Ez addig nem fog inkonzisztenciát okozni.

A fordítások elnevezése a *jellegzetes hangközök*, a basszushang és a többi (vele nem oktáv-ekvivalens) hang hangközei alapján született. A helyzetek neve pedig a basszus és a szoprán közötti hangköz alapján.

¹⁰Például egy énekszólam vagy hangszer hangmagasság-tartománya. De a tartomány nem feltétlenül korlátos frekvenciaintervallum: lehet akár a mindkét irányban végtelen jóltemperált zongora frekvencia-tartománya, $\mathbb{R}^+$ is.

¹¹Ilyen például a b-k és ♯-ek rendszere – más jelölésrendszert ebben a dolgozatban nem is fogunk használni.

2.1. *Jelölés* (Fordítások és helyzetek jelölése.). Általában minden akkordjelölésnél a basszusra vonatkozó jellegzetes számokat a fokszám alá, a többi jellegzetes számot a fokszám mellé, sorban egymás fölé írjuk. Például első fokú, módosított hang nélküli akkordnál tetszőleges hétfokú skálában:

I – első fokú alaphelyzetű hármashangzat. Ezen belül (általában csak a zeneművek első akkordjánál írjuk ki:) I^8 – oktávhelyzet, I^5 – kvinthelyzet, I^3 – terc helyzet. I^6 – első fokú szextakkord, I_4^6 – első fokú kvartszextakkord.

Rövidebb megnevezésként az n . fokú alaphelyzetű akkordot n . foknak, sőt még egyszerűbben n -nek mondjuk. Így: második fok, kettő. A fordításokat pedig szintén csak tőszámnévvel: n -szext, n -kvartszext; így: kettő-szext, kettő-kvartszext.

A hármashangzatfajták részletes bevezetése után a négyszólamú szerkesztésbeli négyeshangzatok ismertetésénél már könnyebb dolgunk lesz. Maradjunk a 2.4 definíció jelöléseinél és készítsük el a (mod 7) k ., $k + 2$., $k + 4$ és $k + 6$. fokú hangokból álló négyeshangzatot! Ekkor a k . fok és a $k + 6$. fok között szeptim hangköz jön létre, ezért az ilyen négyeshangzatot (konkrétan magát a négyeshangzatot és a hozzá tartozó négyeshangzatnevet is) *szeptimakkordnak* nevezzük. Az alap, terc, kvint megnevezések a hármashangzatokhoz képest változatlanok, a $k + 6$. fokú hang a szeptimakkord *szeptimhangja*; látni fogjuk, hogy ez gyakran az eddig használt értelemben is szeptimhang, amely a $k + 3$. fokhoz tartozik. A k ., $k + 2$., $k + 4$. fokokhoz tartozó hármashangzatnév a szeptimakkord *alsó parciális hármashangzata* és a $k + 2$., $k + 4$., $k + 6$. fokokhoz tartozó hármashangzatnév a szeptimakkord *felső parciális hármashangzata*. Alaphelyzetű szeptimakkordról beszélünk, ha a k . fok van a basszusban, egyébként pedig szeptimfordításról.

A szeptim hangköz és inverze, a szekund a korábbiak szerint disszonáns, feszültséget keltő hangközök. A tercekkel építkező alaphelyzetű szeptimakkordnál érezhető a legkevésbé a disszonancia, a fordításoknál jobban, hiszen ha a zenemű nem túlzottan tág fekvésben van, vagyis nincsenek egymástól nagyon messze (több oktávra) a szomszédos szólamok, akkor a szeptimfordításoknál nem a szeptim hangköz jelentkezik az alap és a szeptim között, hanem e két hang között *szekundsúrlódás*, szekund távolság van. Attól függően, hogy a basszushoz képest milyen hangközökre szerepelnek a szekundsúrlódásban lévő szólamok (oktáv-ekvivalencia erejéig), nevezzük a szeptimfordítást kvintszextnek (a terc van a basszusban), terckvartnak (a kvint van a basszusban) vagy szekundnak (a szeptim van a basszusban). Jelölés az előbbi példáknál leírtak szerint, pl. ötödik fokú szeptimnél: V^7 – alaphelyzetű öt-szeptim, V_5^6 – öt-kvintszext, V_3^4 – öt-terckvart, V^2 – öt-szekund. **Ábra:** H).

2.7. Definíció. Egy négyeshangzatnév megfelel a klasszikus összhangzattannak, ha (megint

csak a 2.4 definíció jelölésével):

- (i) egy szeptimakkord neve,
- (ii) mindkét parciális hármashangzatneve megfelel a klasszikus összhangzattannak,
- (iii) a k . és a $k+6$. akkordok között tiszta oktávnál (12 félhangnál) kisebb hangköz van.

Ha egy N négyeshangzat neve, $\mathfrak{N}(N)$ megfelel a klasszikus összhangzattannak és N egy olyan M négyszólamú zenemű értékkészletében szerepel, amely M minden szólamához társítva van egy hangmagasság-tartomány, és az, hogy a szólamok egymáshoz képest milyen távolságra lehetnek, továbbá N szólamai ezeknek a szabályoknak megfelelően helyezkednek el, akkor N megfelel a klasszikus összhangzattannak.

Az (iii) ponttal kizártuk a *bő hármashangzatot* mint pseudo-szeptimakkordot: ez a (ii) pontot teljesíti, mert előáll két egymással enharmonikus bő hármashangzatból mint parciális hármashangzatokból, de szeptimhangja enharmonikus az alapjával, vagyis természetesen nem négyeshangzat. Az összes többi lehetséges párosítás alsó és felső parciális hármasra olyan szeptimakkordot ad, amilyennel dūr vagy moll hangnemben találkozni fogunk. Mivel a dūr hangnemnek egyelőre még csak a skáláját és annak enharmonikussági tulajdonságait ismerjük, a moll hangnemnek pedig még a skálájáról sem esett szó, csupán szemléltetéssel mutatjuk be, hogy a dūr és moll hangnemek *skálahangjaiból* felépülő szeptimakkordok közül melyik milyen típusú. **Ábra: I).**

Terc	Kvint	Szeptim	Parciálisak	Hivatalos név	Triviális név	Példák dūrban	Példák mollban
N3	B5	N7	bő, dūr	bő hármas, nagy szeptim	nincs	nincsenek	$\text{III}^7_{\sharp}$
N3	T5	N7	dūr, moll	dūr hármas, nagy szeptim	major szeptim	I^7, IV^7	VI^7
N3	T5	k7	dūr, szűk	domináns szeptim	dűrszeptim	V^7	$\text{V}^7_{\sharp}$
k3	T5	N7	moll, bő	összhangzatos mollszeptim	nincs	nincsenek	$\text{I}^7_{\sharp}$
k3	T5	k7	moll, moll	természetes mollszeptim	mollszeptim	$\text{II}^7, \text{III}^7, \text{VI}^7$	IV^7
k3	sz5	k7	szűk, moll	< nincs >	felsőszűk(itett) szeptim	VII^7	II^7
k3	sz5	sz7	szűk, szűk	szűkített szeptim	szűkszeptim	nincsenek	$\text{VII}^7_{\sharp}$

Kiegészítés: az alaphelyzetű domináns szeptimakkordot elfogadjuk a klasszikus összhangzattannak megfelelőnek akkor is, ha *hiányos*, vagyis a kvintje egyik szólamában sem szerepel, viszont az alapja kettőben – persze csak ha minden más feltétel teljesül a 2.7 definíció szerint. A következő definíció hasznunkra lesz majd a hangnemek konstrukciójánál:

2.8. Definíció (Hétfokú skála szeptimfüggvénye). A fenti táblázatban szereplő (azaz a klasszikus összhangzattannak megfelelő) négyeshangzattípusok halmazát jelöljük F -fel, tetszőleges N négyeshangzat F -beli típusát pedig T_N -nel. Az S hétfokú skála hangjaiból előálló szeptimakkordok halmazát jelöljük $N(S)$ -sel. Az S skála szeptimfüggvényén az $sz : N(S) \rightarrow F; N \mapsto T_N$ függvényt értjük.

Megfigyelhetjük, hogy tetszőleges alaphang 4.-5.-6. felhangjai dúr, 5.-6.-7. felhangjai pedig szűk hármashangzatot alkotnak, és ezek mint parciális hármashangzatok domináns szeptimet adnak ki. Más klasszikus formájú hármashangzat vagy szeptimakkord nem szerepel a felhangrendszerben, ezért szokás a moll akkordokat és hangnemet – azok szépsége elismerésével – emberi konstrukciónak gondolni. A moll hangnem Európában az 1500-as években vált elfogadottá és a dúrral egyenrangúvá.

3. Hangnemek. A dúr és moll hangnemek konstrukciója.

3.1. A hangnem fogalma

A hétfokú skálákról ebben a fejezetben is tegyük fel, hogy E -beli hangokból állnak, és minden skálahang az E különböző összefüggő komponensében van! Hangnemről fogunk beszélni, de amiről ténylegesen szó lesz, az a *hangnemet adó skála* fogalma. A klasszikus szóhasználat szerinti hangneme *tonális zeneműveknek* lehet, ahogy azt nemsokára látni fogjuk – viszont a tonalitás definiálásához szükségünk van előbb a most következő fogalmakra és állításokra.

3.1. Definíció. Egy hétfokú skálát hangnemnek nevezünk, ha a következő három feltétel teljesül rá:

- (i) az V. fokú hármashangzat dúr, az V. fokú szeptimakkord domináns szeptim, és ezek tartalmazzák az I. fok vezetőhangját,
- (ii) minden olyan domináns szeptim, amely a skála hangjaiból áll, oldódni képes skálahangokból álló dúr vagy moll hármashangzatra. Vagyis ha az i . fokú szeptimakkord domináns szeptim, akkor az $i + 3 \pmod{7}$ fokú hármashangzat alapja az i . fokú skálahangtól egy tiszta kvart távolságra van és ez a hármashangzat dúr vagy moll,
- (iii) a skála skálahangokból felépíthető összes hármas- és négyeshangzat neve megfelel a klasszikus összhangzattannak (lásd a 2.6 és a 2.7 definíciókat).

A definícióból igen egyszerűen következik a hangnemek alábbi tulajdonsága:

3.1. Állítás. *Hangnemben az I. fokú hármashangzat dúr vagy moll, a VII. fok és az I. fok között kis szekund távolság van.*

Megadtunk a hangnem definícióját, amelyről előre tudjuk (és hamarosan az Olvasó is biztosan látja majd), hogy a dúr és az összhangzatos moll skálák biztosan teljesítik. Ugyanakkor nem azt mondtuk, hogy ezt a kétfajta skálát nevezzük hangnemnek, hanem

megadtunk olyan stabilitási tulajdonságokat hétfokú skálákra vonatkozóan, amelyek a klasszika szemlélete szerint a hangnem, a tonalitás érzetét adják. Célunk most egyrészt, hogy belássuk, hogy a dúr és az összhangzatos moll skála (utóbbit még definiálni is kell) hangnemet ad, másrészt megtalálni minden más ezektől különböző hangnemet, ha vannak ilyenek. Először haladjunk a moll hangnem definíciója felé!

3.2. Modális skálák

A következőkben a modális skálákat a lehető legszűkebb értelemben definiáljuk, a tágabb lehetőségekkel később foglalkozunk, ezekre most nincs szükségünk a hangnemek vizsgálatához.

3.2. Definíció. Vegyünk egy tiszta dúr skálát, és ebben egy olyan 13 elemű sorozatot, amely az alaphanggal kezdődik, és minden hangot a vele szomszédos, nála magasabb skálahang követ! (A szokásos szolmizációs jelöléssel: dó, ré, mi, ... ti, dó', ré', ... ti'¹².) Ennek a 13 elemű sorozatnak a 7 szomszédos elemből álló részsorozatai a fejezet elején leírtaknak megfelelő hétfokú skálák. Ezeket modális skáláknak hívjuk, nevezetesen

- (i) ión skálának magát a sorozat első hét hangjából álló (dó, ré, ... ti) dúr skálát;
- (ii) dór skálának a sorozat 2-8. hangjából álló (ré, mi, ... dó') skálát;
- (iii) fríg skálának a sorozat 3-9. hangjából álló (mi, fá, ... ré') skálát;
- (iiii) líd skálának a sorozat 4-10. hangjából álló (fá, szó, ... mi') skálát;
- (v) mixolíd skálának a sorozat 5-11. hangjából álló (szó, lá, ... fá') skálát;
- (vi) eol skálának a sorozat 6-12. hangjából álló (lá, ti, ... szó') skálát;
- (vii) és lokriszi skálának a sorozat 7-13. hangjából álló (ti, dó', ... lá') skálát¹³.

¹²Ebben a fejezetben használjuk a szolmizációkat, pontosan az általános iskolában tanított módon értelmezve azokat, a Kodály-módszer szerint – kizárólag azzal a céllal, hogy a bizonyítások rövidek és világosak lehessenek. Definícióknál és tételeknél magyarázat nélkül nem fogjuk alkalmazni őket, csak szemléltetésre.

¹³Serei Zsolt összhangzattanórán elhangzott szavai szerint (2010) a lokriszi skála csak formálisan létezik: mivel a skálának nincs tiszta kvintje és az I. fokú hármashangzat szűkített, az I. fokra való érzékelés semmilyen megnyugvást, stabilitást nem jelent, miközben a modális skálákat használó stílusokban és műfajokban fontos a skála alapjának biztonsága. Serei szerint a ti hangra végződő dallamok mindig dominánsra záró moll hangnemű művek.

Ábra a modális skálákról: J). Csak a ión és a líd skálánál van kis szekund a VII. és az I. fok között, ezért a 3.1 állítás szerint az összes többi modális skála biztosan nem hangnem. Könnyen ellenőrizhető, hogy a ión, vagyis az eredeti tiszta dúr skála hangnem. A líd skála viszont megsérti a hangnemdefiníció (i) pontját, mert az első fokú szeptimakkord nem domináns szeptim. Nem közvetlenül az axiómák, hanem a bécsi klasszika axiómarendszerünkkel alátámasztott szemlélete szerint más problémákat is láthatunk a líd skálával kapcsolatban: a II. fokú szeptimakkord domináns szeptim, és oldódni képes az V. fokú hármashangzatra, miközben az I. fokra nem oldódhat szeptimakkord, így az V. fok stabilabb, mint az I. fok, tehát tulajdonképpen visszkapjuk az V. fokon alapuló dúr hangnemet. Vezessük be az összhangzatos modális skála fogalmát a további hangnemek megtalálása céljából.

3.3. Összhangzatos modális skálák

3.3. Definíció. Összhangzatos modális skálának nevezzük az olyan hétfokú skálát, amelynek I., II., ..., VI. foka egy modális skála első hat foka, a VII. fok pedig (enharmonikusság erejéig) az I. fok vezetőhangja. (Ez a hang a modális skálában legfeljebb egyszeresen módosított hang.)¹⁴

Így most vizsgálhatjuk az összhangzatos dór, fríg, mixolíd és eol skálákat. Az összhangzatos lokriszi skálával számos probléma merül föl, például az I. fok maga is vezetőhangja a II. foknak, miközben a VII. fok az ő vezetőhangja, az V. fokú hármashangzatra, az V. fokú szeptim bővített tercet tartalmaz. (Az összhangzatos ión és líd skálák az eddigiek szerint megegyeznek a ión illetve líd skálával.) Az összhangzatos dór skála I. fokú hármashangzata moll, V. fokú szeptime domináns, és minden skálahangjaiból képezett hármashangzatos és négyeshangzatos megfelel a klasszikus összhangzattannak, így teljesül az (i) és az (iii) feltétel. Probléma a domináns szeptimek hangnembeli oldhatóságával van: IV^7 domináns szeptim, de nem oldódhat a VII. fokra, mert az szűkhármas. Így az összhangzatos dór skála nem ad hangnemet.

Az összhangzatos fríg skála sem, mert pl. a VII. fokú hármashangzat szűkített tercet tartalmaz (*ri-fá*), és így nem felel meg a klasszikus összhangzattannak.

Az összhangzatos mixolíd skáláról könnyen megmutatható (a zongorabeli vezetőhangok definícióját és a dúr skálákra vonatkozó Bach-tételt alkalmazva), hogy enharmonikus egy ión skálával. Így ez egy már tárgyalt hangnemet ad.

Az eol skála egyetlen domináns szeptime az V. fokú, ez az I. fokú mollhármashangzatra tud

¹⁴A J) ábrában példaként szerepel az összhangzatos dór skála.

oldódni a hangnemben (tartalmazza az I. fok mesterséges vezetőhangját, a *szit*). A skálahangokból álló hármas- és négyeshangzatok a feltételeknek megfelelőek, és a skála dúr skálával nem enharmonikus. Így új hangnemet kapunk.

3.4. A hangnemek típusai

3.2. Állítás (Moll-lemma). *Tetszőleges H hangnemben a következő öt feltétel ekvivalens:*

- (i) *A VI. fokú skálahang 8 félhanggal magasabb az I. fokúnál,*
- (ii) *A IV. fokú hármashangzat moll,*
- (iii) *a hangnem szeptimfüggvénye bijektív (mind a 7 szeptimakkord különböző, lásd a 2.8 definíciót),*
- (iv) *a skála tartalmaz bővített szekundlépést két szomszédos fok (skálahang) között,*
- (v) *a VII. fokú szeptimakkord szűkített,*
- (vi) *a II. fokú hármashangzat szűk.*

Bizonyítás. Jelöljük a skálahangokat a $\mathbb{Z}_{12}$ azon elemével, amennyi az I. foktól való távolságuk félhangban mérve! Ekkor a fokok jelölése rendre, a hangnem tulajdonságai (dúr V. fok, domináns öt-szeptim) alapján: $(0, 2, ?, 5, 7, ?, 11)^{15}$.

(i) $\Rightarrow$ (ii): Ha a VI. fok 8 félhanggal magasabb az I. foknál, akkor nyilvánvaló, hogy a fokszámsorozat $(0, 2, ?, 5, 7, 8, 11)$. Ekkor a IV. fokú hármashangzat hangjai rendre $(5, 8, 12) (\equiv (5, 8, 0) \pmod{12})$ félhanggal magasabbak az I. fokú hangnál, így ez az akkord mollhármas.

(ii) $\Rightarrow$ (iii): Ha a IV. fok moll, akkor a fokszámsorozat az előzőek alapján szintén $(0, 2, ?, 5, 7, 8, 11)$. Ellenőrizhetjük, hogy akár 3, akár 4 félhangra van a III. fokú hang az I.-től, a szeptimfüggvényünk bijektív, más esetben pedig lesz olyan, skálahangokból álló hármashangzat, amely nem felel meg a klasszikus összhangzattannak.

(iii) $\Rightarrow$ (iv): Ha a szeptimfüggvény bijektív, akkor a fokszámsorozat akár $(0, 2, 3, 5, 7, ?, 11)$ (moll első fokú hármas), akár $(0, 2, 4, 5, 7, ?, 11)$ (dúr), mindkét esetben szükségképpen kapjuk, hogy a VI. fok jele csak a 8 lehet. Ekkor a skálában van két szomszédos fok között bővített szekundlépés, méghozzá a VI. és a VII. fok között.

¹⁵Ebben a bizonyításban és a következőben is az aktuálisan ismeretlen jelölésű skálahangok fokszámaán kérdőjel áll.

(iv) $\Rightarrow$ (v): Tegyük fel, hogy a hangnemben van bővített szekundlépés, és tekintsük a $(0, 2, ?, 5, 7, ?, 11)$ foksámjelölés-sorozatot. A III. fokú skálahang nem lehet bővített szekundra sem a II., sem a IV. fokú skálahangtól, mert azok egymástól is csak egy bővített szekunddal enharmonikus kis tercre vannak, két enharmonikus skálahang pedig nemcsak a hangnem, hanem már a hétfokú skála definíciója szerint sem lehetséges. Így szükségképpen a VI. fokú skálahang van bővített szekundra az V. vagy a VII. fokútól. De ha az V. fokútól lenne ilyen hangközre, az a klasszikus összhangzattannak nem megfelelő hármashangzatot okozna a II. fokon $((2, 5, 10))$, ami tulajdonképpen egy dúr hármashangzat szextfordításával enharmonikus, és nem egy alaphelyzetű hármashangzat). Így az egyetlen lehetséges eset, hogy a foksámsorozat $(0, 2, ?, 5, 7, 8, 11)$, amelyben a VII. fokú szeptimakkord szűkített szeptim $(11, 2, 5, 8)$ foksámjelölésekkel.

(v) $\Rightarrow$ (vi): Ha a VII. fokú szeptim szűkített, ennek felső parciális hármashangzata, a II. fokú szűk.

(vi) $\Rightarrow$ (i) Ha a II. fokú hármas szűk, akkor a hangnem definíciója alapján a foksámsorozat minden eleme ismert a III. fokon kívül: $(0, 2, ?, 5, 7, 8, 11)$. Emiatt a III. foktól függetlenül (ez az (ii) $\Rightarrow$ (iii) iránynál meggondoltak szerint 3 vagy 4 félhanggal lehet az I. foknál magasabb) 8 félhanggal magasabb a VI. fok az I. foknál. $\square$

A bizonyítás során többször láttuk, hogy a három ekvivalens feltételt E -beli alaphang esetén pontosan két hangnem elégíti ki. Megjegyezzük, hogy a feltételeket teljesítő két hangnemben a VI. és a VII. fokú skálahangok közötti bővített szekund távolság 3 félhanggal, vagyis egy kis terccel enharmonikus, de a később részletezett *szeptimhang- és vezetőhang-axióma* miatt a klasszikus összhangzattan négyszólamú modelljének kontextusában disszonáns.

3.3. Állítás. *Egy adott (E -beli) alaphanggal pontosan három különböző hangnem létezik: a tiszta dúr skála által meghatározott dúr hangnem és a moll-lemma feltételeit teljesítő két hangnem, amelyek pontosan abban különböznek, hogy az I. fokú hármas dúr vagy moll. Az előbbi pikárdiai terces moll, az utóbbit moll hangnemnek nevezzük.*

Bizonyítás. Tetszőleges hangnemben ismertek a következő fokú hangok (az előző bizonyítás jelölésével): $(0, 2, ?, 5, 7, ?, 11)$. A hangnem definíciója szerint az I. fokú hármas-hangzat vagy dúr, vagy moll. Ha moll, akkor a III. fokot 3 jelöli (a III. fokú skálahang 3 félhanggal magasabb a basszusnál). Ebben az esetben, ha a VI. fokot 9 jelölné, akkor az összhangzatos dúr skálát kapnánk, amelyről láttuk, hogy nem ad hangnemet. Így amiatt, hogy a skálahangokból felépülő akkordoknak meg kell felelniük a klasszikus összhangzattannak, a VI. fokot csak a 8 jelölheti. Így ekkor az összhangzatos moll skálát

és a moll hangnemet kapjuk. Ha az első fokú hármashangzat dúr, akkor a III. fokot 4 jelöli, és kérdéses még a VI. fokú skálahang. Ha az 8 félhanggal magasabb az I. fokú skálahangnál, akkor a moll-lemma feltételeit teljesítő, de a molltól különböző hangnemet kapunk. Ha pedig 9 félhanggal magasabb az I. foknál a VI., akkor a dúr hangnemet kapjuk. Könnyen ellenőrizhető, hogy bármilyen más lehetőség a VI. fokú hangra ellentétes azzal a hangnemtulajdonsággal, hogy a skálahangokból felépülő összes hármashangzat- és szeptimakkordnév megfelel a klasszikus összhangzattannak. (**Ábra:** K.) $\square$

3.4. Definíció. Az eol skálát természetes moll, az összhangzatos eol skálát összhangzatos moll skálának is nevezzük. Dallamos moll skálában lévő dallamról beszélünk, ha a dallam fölfelé a 0-2-3-5-7-9-11-12 félhanggal az alaphang felett lévő skálát (lá-ti-dó-ré-mi-fi-szi-lá), lefelé viszont a 12-10-8-7-5-3-2-0 (lá-szó-fá-mi-ré-dó-ti-lá) skálát (tehát a természetes moll skálát) használja.

3.1. *Megjegyzés.* Bár a dallamos moll skála egyik iránya sem ad hangnemet, mégis fontos a szerepe a klasszikus és főleg a bachi összhangzattanban: a moll hangnemű Bach-korálok cantus firmusai (a szopránban szereplő, rögzített, közkeletű protestáns koráldallamok) igen gyakran dallamos mollban íródtak.

3.5. Definíció (Dúr és moll hangnem). A tiszta dúr skála által meghatározott hangnemet dúr hangnemnek, az összhangzatos moll skála által meghatározott (avagy a moll I. fokú, bijektív szeptimfüggvényű) hangnemet moll hangnemnek nevezzük.

3.1. *Jelölés.* A J első fokú dúr hangnem jelölése (ahol $j \in E$ tetszőleges): J -dúr vagy J . Az J első fokú moll hangnem jelölése: j – moll vagy j .

Ebben a dolgozatban a hagyományos magyar jelölést fogjuk használni az egyes hangnemek akkordjaival kapcsolatban. Ha egy adott hangnemben egy akkord tartalmaz módosított hangot, a módosított hang hangközét is kiírjuk, de a tercnél gyakran szám nélkül, a basszusnál pedig az akkordnév alá írva: pl. moll hangnemben $V^\sharp$ — ötödik fok, $V_\sharp^7$ — ötödik fokú szeptim (öt-szeptim), $III^\sharp$ — harmadik fok, $VII_\sharp^7$ — hét-szeptim stb. A $\sharp$ mindig egyszeres felemelést, a $\flat$ mindig egyszeres leszállítást, a $\natural$ az adott ütembeli módosítás feloldását jelenti, függetlenül a hangnemtől, vagyis mindig a C-dúr, a-moll és (szintén az a alaphangú eol skálához viszonyított) pikárdiai terces a-moll szerinti módosított hangjelöléseket alkalmazzuk¹⁶.

¹⁶Angolszász jelölésmódban a moll és szűkített (alsó parciális hármashangzatú) akkordokat gyakran kis római betűkkel, a szűkítettet gyakran, különösen a könnyűzenében kis nullával (pl. dúrban II — második fok, VII⁰ — hetedik fok) jelölik, de itt a magyar jelölésmódot fogjuk követni.

A dolgozat első önálló eredménye, hogy a hangnemet konvencionális módon definiálva, de nem rögzítve, hogy csak dúr és moll hangnem létezik, megkaphatjuk a kétfajta hangnem között átmenetet teremtő „pikárdiai terces moll” vagy „leszállított VI. fokú dúr” hangnemet. A moll-lemma gyakorlati jelentősége, hogy a szűkített VII. fokú szeptimakkord, a VI. és VII. fokok közötti bővített szekund távolság és a moll IV. fok olyan erősen a moll hangnemre utaló tulajdonságok, hogy ezek fennállása mellett (az európai klasszikus zene kultúrkörében) még akkor sem érezzük úgy, hogy dúr hangnemben vagyunk, ha az I. fokú hármashangzat, a hangnem középponti akkordja dúr. Ez a harmadik fajta hangnem rendszeresen felbukkan a klasszicista és romantikus zeneművek közben is (pl. Smetana *Moldva* című darabjában), a leggyakrabban azonban mégis úgy szerepel, hogy bizonyos moll hangnemben írt műveket felemelt tercű (dúr) első fokkal zárnak, de – moll IV. fokkal vagy egyszerűen csak a fel nem emelt VI. fokú hang beiktatásával – mindig megmutatják, hogy nem jutottunk át az azonos alapú dúr hangnembe (pl.: Bach összes I. fokra záró moll korálja, Chopin b-moll és g-moll noktürnje). Az egyértelműen moll záróhangnemű (lásd majd a tonalitás definícióját!), de dúr I. fokkal befejeződő zeneművekben az I. fokú hármashangzat felemelt tercét nevezzük *pikárdiai tercenek*. Mivel a moll hármashangzat a dúrral ellentétben nem található meg egy alaphang felhangjainak hangközei között, és így egy hosszan kitartott moll hármashangzat alapjának 5. felhangja templomi akusztikai körülmények között disszonálna a hármashangzat terchangjával, *J.S. Bach az összes I. fokú akkorddal záruló vokális korálját pikárdiai terccel fejezi be*.

Az eddigiek alapján lehet önálló hangnemnek tekinteni a pikárdiai terces moll hangnemet és abban komponálni, de erre csak kevés példa ismert. Ezt magyarázhatjuk azzal, hogy az 1500-as évektől (legalább a XIX. század végéig általánosan) dúr–moll dualitásban gondolkozó európai tonális zenéhez szokott hallgatónak egy zeneművel kapcsolatban automatikusan az az elvárása, hogy a zenemű vagy dúrban, vagy mollban íródik. A pikárdiai terces moll hangnem pedig csak egy-egy skálahangban különbözik a vele azonos alaphangú dúrtól és molltól, emiatt a hallgató számára percepció szempontjából instabilabb a két másik hangnemtípusnál. A most megtalált harmadik hangnemfajta működésének részletes megismerésére és bemutatására már ezen TDK-dolgozat keretein kívül kerítünk sort. Látni fogjuk, hogy míg egy dúr hangnemben bátran, egy moll hangnemben óvatosan használhatunk alterált (módosított hangokat tartalmazó) akkordokat anélkül, hogy a hangnem stabilitásának érzete megmaradjon, pikárdiai terces mollban gyakorlatilag csak skálahangokból álló akkordokat használhatunk, hogy se a dúr, se a moll felé ne billenjen el a hangnem érzete¹⁷.

¹⁷Dolgozatunk folytatásaként tervezzük 8–12. osztályos, szolfézszt illetve zeneelméletet tanuló növendékeknél annak vizsgálatát szekvenciális statisztikai próbával (a Wald-Wolfowitz-tétel alapján), hogy egy

4. A négyszólamú szerkesztés topológiája

Már elláttuk a jóltemperált zongorát a d_2 metrikával és definiáltuk pozitív egész n -re az n -szólamú zeneművet illetve annak szólamait is (lásd a 2. fejezet elejét). Most a *szigorú négyszólamú szerkesztésű zeneművet* azaz *négyszólamú összhangzattanpéldát* mint a négyszólamú zenemű speciális fajtáját fogjuk meghatározni. $\mathbb{R}$ -ről a továbbiakban mindig tegyük fel, hogy a szokásos topológiával van ellátva! Általában ha ebben a fejezetben hármashangzatról vagy szeptimakkordról beszélünk, az K^4 egy-egy rögzített elemét jelenti. Mindig külön kiemeljük, ha hármashang- vagy négyeshangzatnévről lesz szó.

4.1. Definíció. Legyen $n \in \mathbb{N}^+$ és M n -szólamú zenemű!

- (i) $\inf \mathcal{D}(\mathcal{M})$ a zenemű kezdőpontja,
- (ii) $\sup \mathcal{D}(\mathcal{M})$ a zenemű végpontja, ha létezik,
- (iii) t -ben generálpauza van, ha $t \notin \mathcal{D}(\mathcal{M})$, de $\exists t_1, t_2 \in \mathcal{D}(\mathcal{M}) : t_1 < t < t_2$.

Az M n -szólamú szerkesztésű zenemű tehát folytonos időben játszódik, és $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ minden pontjában mind az n szólamban szól hang (hiszen $M(t) \forall t \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$ -re egy n -eshangzat). A zenemű értelmezési tartománya felülről nem feltétlenül korlátos (ahogy a valós zenében sem: számos könnyűzenei mű elhalkulva, végtelen ismétlődésbe futva fejeződik be), de a zenemű kezdetének időpontja mindig meghatározható. Az egyszerűség kedvéért itt nem E^4 , hanem csak K^4 értékű zeneműveket tekintünk, de a kottaírásnál és -olvasásnál természetesen mindig egy hétfokú skála alapján határozzuk meg a hangok fokszámát. Ténylegesen E^4 értékű, jóltemperált szólamot nem tartalmazó négyszólamú zeneműveknél (pl. vonósnégyes) előfordul, hogy egyébként enharmonikus hangokat (pl. Cisz és Desz)a felhangrendszerből kiindulva különbözőnek kell játszani.

4.2. Definíció. Az $M : \mathbb{R}_0^+ \rightarrow K^4$ négyszólamú zeneművet szigorú négyszólamú szerkesztésű zeneműnek avagy négyszólamú összhangzattanpéldának nevezzük, ha:

- (i) $\forall t \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$: $M(t)$ egy klasszikus formájú (dúr, moll, szűk vagy bő) hármashangzatnak vagy a 2.7 definíciónak megfelelő fajtájú szeptimakkordnak alaphelyzetű változata vagy fordítása,

tisztán pikárdiai terces moll hangnemű, a dúrtól és a molltól is különböző négyszólamú összhangzattanpélda hangnemét dúrnak vagy mollnak mondják-e, ha csak ezt a két lehetőséget kínáljuk fel számukra.

- (ii) $\forall H \in \mathcal{R}(\mathcal{M})$ hármas- vagy négyeshangzatra $M^{-1}(H)$ diszjunkt balról zárt, jobbról nyílt intervallumok uniója¹⁸,
- (iii) mind a négy szólamhoz adott egy-egy hangmagasság-intervallum (hangszer vagy énekszólam konvencionálisan elfogadott hangmagassági tartománya), amelyen belül mozog M a teljes értelmezési tartományán.
- (iii) a zenemű lekottázható, azaz $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ felosztható megszámlálható sok diszjunkt, lefedő balról zárt jobbról nyílt intervallum rendszerére, hogy minden intervallumhoz létezik olyan E -beli, hangnemet adó hétfokú skála, amelyben $\forall i \in \{1, 2, 3, 4\}$ -re $\text{Ran } pr_i \circ M$ -nek meghatározható a fokszáma, valamilyen speciális jelöléssel (pl. $\flat$, $\sharp$ és ezek többszörözése) a nem skálahangokat.

4.3. Definíció. Az M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű burka:

$B(M) = [\inf \mathcal{D}(\mathcal{M}), \sup \mathcal{D}(\mathcal{M})]$, azaz a zeneművet tartalmazó legszűkebb balról zárt, jobbról nyílt intervallum.

4.4. Definíció. Legyen M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű!

- i) $t \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$ dallamkezdőpont, ha $\exists r > 0 : B_r(x) \cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) = [t, t + r[$,
- ii) $t \in \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ dallamvégpont, ha $\exists r > 0 : B_r(x) \cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) \subseteq^{19} [t - r, t[$,
- iii) $t \in \text{Int } \mathcal{D}(\mathcal{M})$ akkordváltási pont, ha $\exists r > 0 : \forall x \in [t - r, t[: M(x) = H_1, \forall y \in [t, t + r[: M(y) = H_2$, ahol H_1 és H_2 a K^4 különböző elemei. Az M akkordváltási pontjainak halmazát $A(M)$ -mel jelöljük.

4.1. Lemma. Ha M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű, $A(M)$ számossága legfeljebb megszámlálhatóan végtelen. Ha λ a Lebesgue-mérték és

$$\inf_{t \in \mathcal{D}(\mathcal{M})} \sup \{r_1 + r_2 \mid r_1, r_2 \geq 0 \wedge \forall x \in [t - r_1, t + r_2[: M(x) = M(t)\} > 0,$$

akkor $A(M)$ -nek nincs torlódási pontja, ha ezen felül $\sup_{H \in \mathcal{R}(\mathcal{M})} \lambda(M^{-1}(\mathfrak{N}(H))) < \infty$, akkor $A(M)$ véges is²⁰.

Elnevezések: $\inf_{t \in \mathcal{D}(\mathcal{M})} \sup \{r_1 + r_2 \mid r_1, r_2 \geq 0 \wedge \forall x \in [t - r_1, t + r_2[: M(x) = M(t)\}$ az M

¹⁸Itt tehát H -t nem mint hármas- vagy négyeshangzatnevet, hanem mint konkrét alakú hármas- vagy négyeshangzatot, K^4 egyetlen elemét tekintjük, de könnyen látható, hogy ha így teljesül a (ii) feltétel $\forall H \in \mathcal{R}(\mathcal{M})$ -re, akkor $\mathcal{R}(\mathcal{M})$ minden hármas- és négyeshangzatnévére is teljesül.

¹⁹A göngyölítési pont fogalmának bevezetése után érdemes elgondolkozni azon, miért nem egyenlőség szerepel itt.

²⁰Felhasználjuk, hogy összesen véges sok hármas- és négyeshangzatnév létezik.

minimális,

$\sup_{t \in \mathcal{D}(\mathcal{M})} \sup \{r_1 + r_2 \mid r_1, r_2 \geq 0 \wedge \forall x \in [t - r_1, t + r_2[: M(x) = M(t)\}$ -t pedig az M maximális akkordhossza.

4.1. Állítás. Legyen M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű!

$$\text{Ha } \inf_{t \in \mathcal{D}(\mathcal{M})} \sup_{\substack{r_1, r_2 \geq 0 \\ \forall x \in [t - r_1, t + r_2[: M(x) = M(t)}} r_1 + r_2 > 0:$$

(i) $t \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$ dallamkezdő pont $\Leftrightarrow t \notin \text{Int } \mathcal{D}(\mathcal{M})$.

(ii) $t \in \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ dallamvégpont $\Leftrightarrow t \notin \mathcal{D}(\mathcal{M})$.

Bizonyítás. (i) Legyen $t \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$ tetszőleges. Ekkor $M^{-1}(M(t))$ t -t tartalmazó összefüggő komponense egy balról zárt, jobbról nyílt intervallum, ezért $\exists r > 0 : [t, t + r[\subseteq \mathcal{D}(\mathcal{M})$. Ha $t \notin \text{Int } \mathcal{D}(\mathcal{M})$, akkor $\forall \varepsilon > 0 : B_\varepsilon(t) \cap (\mathbb{R} \setminus \mathcal{D}(\mathcal{M})) \neq \emptyset$, vagyis t tetszőlegesen kis környezetének t -től balra eső felébe esik olyan pont, amelyben generálpauza van. Mivel sem $A(M)$ -nek, sem M dallamkezdő pontjai halmazának nincs torlódási pontja, ez csak úgy lehetséges, ha $\exists r' > 0 :]t - r', t[\cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) = \emptyset$, vagyis t dallamkezdő pont.

(ii) Ismét használjuk fel, hogy sem $A(M)$ -nek, sem M dallamkezdő pontjai halmazának nincs torlódási pontja, vagyis $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ felosztható egymáshoz csatlakozó, diszjunkt balról zárt, jobbról nyílt olyan $I_1, I_2, \dots$ intervallumok sorozatára, hogy a páratlan sorszámú intervallumok részhalmazai $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -nek, a páros sorszámúakon pedig generálpauza van. Ekkor $\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})} \setminus \mathcal{D}(\mathcal{M})$ pontosan az I_{2k+1} és I_{2k+2} intervallumokat elválasztó pontok, vagyis éppen a dallamvégpontok halmaza. $\square$

4.5. Definíció. Legyen M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű. A t az M göngyölítési pontja, ha tetszőleges $r > 0$ valós szám esetén a $[t - r, t[$ végtelen sok dallamkezdő vagy akkordváltási pontot tartalmaz.

A göngyölítési pontot mint a gyakorlatban meg nem valósítható zenei jelenséget a későbbiekben kizárjuk a klasszikus összhangzattannak megfelelő zeneműveknél. A következő állítás előtt az egyértelműség kedvéért definiáljuk a teljes felhalmozódási pont fogalmát.

4.6. Definíció. Legyen (X, τ) topologikus tér, $A \subseteq X$, $x \in X$. Az x teljes felhalmozódási pontja az A halmaznak, ha $\forall U \in \tau : x \in U \Rightarrow |U \cap A| = |A|$.

4.2. Állítás. Szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű minden torlódási pontja teljes felhalmozódási pont.

Bizonyítás. Legyen x az M szigorú négyszólamú szerkesztési zenemű értelmezési tartományának torlódási pontja, vagyis $\forall n \in \mathbb{N} : B_{\frac{1}{n+1}}(x) \cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) \setminus \{x\} \neq \emptyset$. Ekkor a kiválasztási

axióma szerint $\bigcup_{n \in \mathbb{N}} B_{\frac{1}{n+1}}(x) \cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) \setminus \{x\} \neq \emptyset$. Ezért létezik egy $a : \mathbb{N} \rightarrow \mathcal{D}(\mathcal{M})$ sorozat, hogy $\forall n \in \mathbb{N}$ -re $a(n) \in B_{\frac{1}{n+1}}(x) \cap \text{Dom} M \setminus \{x\}$ és $M(a(n))$ egy $a(n)$ -t tartalmazó balról zárt, jobbról nyílt intervallumon szól, amely a szigorú négyszólamú szerkesztés tulajdonságai miatt egy nem-üres intervallumban metszi $B_{\frac{1}{n+1}}(x) \cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) \setminus x$ -et. Ez azt jelenti, hogy $\forall n \in \mathbb{N} : |B_{\frac{1}{n+1}}(x) \cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) \setminus \{x\}| = |\mathcal{P}(\mathbb{N})| = |\mathbb{R}|$, vagyis x teljes felhalmozódási pontja a kontinuum számosságú $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -nek²¹. $\square$

4.3. Állítás. *Szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű jobbról folytonos.*

Bizonyítás. A jobbról folytonosság diszkrét értékű függvénynél pontosan a következőt jelenti:

$$\forall x \in \mathcal{D}(\mathcal{M}) \exists \varepsilon > 0 : \forall y \in [x, x + \varepsilon[\cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) : M(y) = M(x).$$

Ha $x \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$, akkor az előző definíciók és állítások szerint két eset lehetséges: ha x -ben nem kezdődik új akkord, vagyis $\exists \varepsilon > 0 : \forall y \in B_\varepsilon(x) M(y) = M(x)$, akkor $[x, x + \varepsilon[$ tanúsítja a jobbról folytonosságot. Ha x -ben új akkord kezdődik: $M(x) = H$ (meggondolható, hogy ekkor x akkordváltási pont vagy olyan göngyölítési pont, amelyben M értelmezett), akkor pedig $M^{-1}(H)$ x -et tartalmazó összefüggő komponense (ez is egy balról zárt, jobbról nyílt intervallum) mutatja, hogy M x -ben is jobbról folytonos. Így M minden pontban jobbról folytonos, ahol értelmezett. $\square$

Az eddigiekben tulajdonképpen az *ív hosszparaméterezésű* négyszólamú összhangzat-tanpéldákat definiáltuk: vagyis legyen adva egy 1 szekundum hosszú hang, ezt tekintjük egész hangnak, a zeneművet egyenletes sebességgel játszunk le, tehát ha egy ütem egy egész hangból áll (ahogy a zeneirodalomban gyakran, a 4/4, 2/2 ütemmutatóknál), akkor pontosan 1 másodpercenként kezdődik egy új egész hang. Most térjünk rá a változó sebességgel lejátszott szigorú négyszólamú szerkesztésű zeneművekre:

4.7. Definíció. Legyen M n -szólamú zenemű valamely $n \in \mathbb{N}^+$ -ra, Θ pedig $[0, \infty[\rightarrow [0, \infty[$ szigorúan monoton növény, folytonos függvény, és a $[0, \infty[$ felosztható megszámlálható sok egymáshoz csatlakozó, de diszjunkt balról zárt, jobbról nyílt intervallumra $(I_i)_{i \in \omega}$, amelyek hosszának infimuma pozitív, úgy, hogy ezen intervallumok mindegyikének bel-sejében $\Theta \in C^2(\mathbb{R}_0^+, \mathbb{R}_0^+)$ immerzió. Ekkor Θ -t lejátszási függvénynek vagy egyszerűen lejátszásnak, $M \circ \Theta|_{B(M)}$ -t az M Θ -hoz tartozó lejátszásának hívjuk, $t \in B(M)$ paraméter esetén $\Theta'(t)$ a t pontbeli lejátszási sebesség, $\Theta''(t)$ pedig a lejátszási gyorsulás, ha ezek léteznek.

²¹A bizonyítás csak akkor nem helyes, ha $\mathcal{D}(\mathcal{M}) = \emptyset$, de az állítás ekkor is igaz.

Ha $\Theta' \equiv 1$ (egészhang/szekundum) $B(M)$, akkor egységparaméterezésű, ívhosszparaméterezésű, egységpályasebességű vagy természetes paraméterezésű n -szólamú zeneműről beszélünk.

4.8. Definíció. A Θ által generált μ_Θ Lebesgue-Stieltjes-mérték esetén bármely M négy-szólamú összhangzattanpéldára $B(M)$ tetszőleges A Lebesgue-mérhető részhalmazára $\mu_\Theta(A) = \int_A 1 d\Theta(x) = \int_A \Theta'(x) dx$ -et az A zeneműrészlet Θ lejátszásbeli hosszának hívjuk, ha ez az integrál véges.

A lejátszásfüggvények kompakt halmazon mindig korlátos változásúak, így van értelme Stieltjes-integrálról beszélni.

4.9. Definíció. Legyen M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű! $A \subseteq B(M)$ Ligeti–Boulez-nullmértékű halmaz²², ha M minden Θ lejátszása esetén $\mu_\Theta(A) = 0$.

4.4. Állítás. Ha $A \subseteq [a, b] \subseteq B(M)$, akkor A pontosan akkor Ligeti–Boulez-nullmértékű, ha Lebesgue-nullmértékű.

Bizonyítás. Legyen A Ligeti–Boulez-nullmértékű és $\Theta = id_{\mathbb{R}}$! Ekkor $\mu_{id_{\mathbb{R}}}(A) = \lambda(A) = 0$. Fordítva, legyen A nullmértékű, ekkor lefedhető zárt intervallumok tetszőlegesen kis összhosszúságú rendszerével is. Ebből következik, hogy a zárt intervallumaink akár diszjunktak is lehetnek, vagyis tetszőleges $\delta > 0$ esetén létezik olyan $\{[x_n, y_n]\}_{n=1}^\infty$, hogy $i \neq j$ esetén $[x_i, y_i] \cap [x_j, y_j] = \emptyset$, $A \subseteq \bigcup_{n \in \mathbb{N}} [x_n, y_n]$, $\sum_{n=1}^\infty \lambda([x_n, y_n]) < \delta$. Legyen $\varepsilon > 0$ tetszőleges valós szám, $\Theta : \mathbb{R}_0^+ \rightarrow \mathbb{R}_0^+$ tetszőleges lejátszás. Mivel az $[a, b]$ -re megszorított Θ szakaszonként integrálfüggvény, ezért abszolút folytonos, így folytonos is. A szigorúan monoton növekedés miatt $\forall i \in \mathbb{N}$ -re a minimumát x_i -ben, a maximumát y_i -ben veszi fel a vizsgált intervallumrendszeren. Így $\Theta(A) \subseteq \bigcup_{n \in \mathbb{N}} [\Theta(x_n), \Theta(y_n)]$, $\lambda([\Theta(x_n), \Theta(y_n)]) \leq \sum_{n=1}^\infty \lambda[\Theta(x_n), \Theta(y_n)] < \varepsilon$, ha $\sum_{n=1}^\infty \lambda([x_n, y_n]) < \delta(\varepsilon)$, az abszolút folytonosság miatt. Vagyis $\delta(\varepsilon)$ megfelelő választásával tetszőleges ε -nál kisebb összhosszúságú intervallumrendszerrel lefedhetjük A -t bármely lejátszás esetén $\Rightarrow A$ Lebesgue-nullmértékű tetszőleges Θ -ra $\Rightarrow A$ Ligeti–Boulez-nullmértékű halmaz. $\square$

4.5. Állítás. A lejátszási függvények a kompozícióra nézve kommutatív csoportot alkotnak (ezt lejátszási csoportnak nevezzük és $PL(\mathbb{R})$ -rel jelöljük).

Bizonyítás. Elég azt megmutatnunk, hogy lejátszások kompozíciója és lejátszás inverze szintén lejátszás — ekkor az asszociativitás és kommutativitás a $C(\mathbb{R}, \mathbb{R})$ függvénytérből

²²Az elnevezéssel kapcsolatban lásd: [2, p. 142].

öröklődik.

Legyenek Θ_1 és Θ_2 lejátszások, M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű! $\Theta_2 \circ \Theta_1$ is szigorúan monoton növekvő függvény, és folytonos is, mivel folytonosak kompozíciója. Tekintsük $B(M)$ -nek a Θ_1 által meghatározott intervallumokra való felosztását. Vegyük el $[0, \infty[$ -ből az ehhez tartozó osztópontokat és azon x -eket is, amelyekre $\Theta_1(x)$ a Θ_2 -höz tartozó intervallumvégpont. Ez összesen még mindig megszámlálható sok pont, amelyeknek nincs torlódási pontja, és ezen végpontok által meghatározott intervallumok belsejében $\Theta_2 \circ \Theta_1$ két immerzió kompozíciója, így a láncszabály szerint ennek a deriváltja sem tűnhet el. Tehát lejátszások kompozíciója lejátszás.

Legyen Θ tetszőleges lejátszás. Θ^{-1} biztosan függvény (az állításnak megfelelő halmazon értelmezett), mert Θ szigorúan monoton növekvő, így injektív. Sőt Θ^{-1} is szigorúan monoton nő. Azokon a nyílt intervallumokon, ahol Θ immerzió, az inverzfüggvénytétel alkalmazható, így ezeken a halmazokon Θ^{-1} is immerzió. Azt kell még bizonyítani, hogy Θ^{-1} minden pontban folytonos. Indirekt tegyük fel, hogy létezik olyan x , ahol ez nem teljesül! Az eddigiek szerint ekkor itt Θ^{-1} -nek ugrása van, létezik egy olyan $[a, b] \subset [0, \infty[$ zárt intervallum, amely nem része $\text{Ran } \Theta^{-1}$ -nek. Ennek a folytonos Θ általi képe a Darboux-tétel miatt szintén zárt intervallum. Így $\Theta \circ \Theta^{-1} = \text{id}_{[0, \infty[}$ nem lejátszás, mert $[\Theta(a), \Theta(b)] \subseteq [0, \infty[$ -n nincs értelmezve. Viszont $\text{id}_{[0, \infty[}$ -ra teljesül a lejátszás definíciója, így ellentmondásra jutottunk. Így Θ^{-1} folytonos, vagyis az eddigiek alapján lejátszás. Tehát $PL(\mathbb{R})$ valóban csoport. $\square$

Ezenfelül könnyen ellenőrizhető, hogy lejátszásokfüggvények pozitív valós számszorosa és konvex kombinációja is lejátszásokfüggvény, ezért $PL(\mathbb{R})$ konvex kúp a folytonos függvények $C(\mathbb{R}_0^+, \mathbb{R}_0^+)$ vektorterében.

Megjegyezzük, hogy a bizonyításnál felhasználtuk a szigorú négyszólamú szerkesztést, de a kapott eredmény attól független, hiszen a lejátszásokfüggvény tulajdonság nem függ attól, hogy négyszólamú összhangzattanpéldát vagy egyéb n -szólamú zeneművet paraméterezünk-e át vele.

4.10. Definíció. Egy M négyszólamú összhangzattanpélda megvalósítható, ha

- (i) $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ lezártja kompakt (a ∞ nem torlódási pontja $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -nek),
- (ii) az M akkordjaihoz tartozó intervallumok hosszának infimuma pozitív, és ha $B(M) \neq \mathcal{D}(\mathcal{M})$, akkor az M generálpauzáihoz tartozóké szintén.

Ha egy négyszólamú összhangzattanpélda értelmezési tartománya nem korlátos, akkor természetesen nem következik abból, hogy az akkordhosszak infimuma 0, – vagyis

hogy az akkordokhoz tartozó intervallumok hossza egy részsorozat mentén nullához tart – göngyölítési pont létezése a zeneműben. Ilyenkor elképzelhető, hogy bármely kompakt halmazra megszorítva a zeneművet megvalósítható összhangzattanpéldát kapunk, ezzel szemben göngyölítési pont már korlátos halmazon elrontja a megvalósíthatóságot.

4.11. Definíció. Ha M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű, $x \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$, $M(x) = H$, akkor $M^{-1}(H)$ x -et tartalmazó összefüggő komponensét az $M(x)$ tartományának nevezzük.

Az $[a, b[\subseteq B(M)$ intervallum Θ lejátszás szerinti megfelezése: két diszjunkt, együtt lefedő (egymáshoz csatlakozó) balról zárt, jobbról nyílt intervallumra (I, J) való felosztása, amelyekre $\mu_{\Theta}(I) = \mu_{\Theta}(J)$.

Ahogy már említettük, a négyszólamú összhangzattanpéldákkal fogjuk modellezni a klasszikus összhangzattan axiómarendszerét, szemléletét. Ezek viszont valóban tankönyvi példák, nem műalkotások, igen ritkán képviselnek magas esztétikai értéket. A következő definícióban szereplő apró, lokális változtatások, a figurációk – és persze a szoprándallamok, amelyeket Bach megharmonizált – teszik az összhangzattanpéldákkal szemben élő zenévé, művészetté a négyszólamú korálokat. Definíciónk minden bizonnyal nem írja le maradéktalanul az összes Bach-korált sem, de a korálok jellegzetes fordulatait mégis tartalmazza.

4.12. Definíció. A $\mathfrak{K}$ négyszólamú zeneművet négyszólamú korálnak nevezzük, ha létezik olyan M pozitív minimális akkordhosszú, ívhosszparaméterezésű, kompakt tartó-jú²³ szigorú négyszólamú szerkesztésű, szünetmentes ($\mathcal{D}(\mathcal{M}) = B(M)$) zenemű, melyre $\forall x \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$ -re az x tartományának hossza az identikus lejátszás szerint egy fix c érték, és

(1) $\mathfrak{K}$ előáll M -ből a következő lépések (az ún. figurációk) alkalmazásával. Az alkalmazás véges sok $x \in \text{Dom } M$ -re történik úgy, hogy az egymást kizáróakat ugyanazon x -re nem végezzük el.

Figurációk:

- i) **Késleltetés:** $M(x)$ tartományát az identikus lejátszás szerint megfelezzük, a másodikban $M(x)$ hangzik ($\forall y : \mathfrak{K}(y) = M(x)$), az elsőben viszont egy vagy két szólamban nála egy szekunddal magasabb hang, amely az M előző akkordjában szólt ebben a szólamban, a többi szólamban $M(x)$ megfelelő hangja.
- ii) **Előlegzés:** $M(x)$ tartományát az identikus lejátszás szerint két egyenlő részre osztjuk, az elsőben $M(x)$ hangzik, a másodikban viszont pontosan egy szólamban az a

²³Értsd: $\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ kompakt.

hang, amely M következő akkordjában szól majd ebben a szólamban, és a szólam előző hangjától egy szekundra van, a többi szólamban $M(x)$ megfelelő hangja szól.

iii) **Átmenőhang:** tegyük fel, hogy $M(x)$ és az M utána következő akkordja között valamely szólamban terc távolság van — például az i . szólamban; több ilyen szólam is lehet. Azt mondjuk, hogy átmenőhangot rakunk az i . szólamba, ha $M(x)$ tartományát megfelezzük, az első részen $\mathfrak{R}(y) = M(x)$, a másodikban viszont $pr_i \circ \mathfrak{R}(z)$ egy szekundra van $M(x)$ -től abba az irányba, amerre a következő akkord i . szólam-beli hangjához a terclépés vezet. Azokban a j . szólamokban, ahová nem rakható átmenőhang, $pr_j \circ \mathfrak{R}(z) = M(x)$ a második fél intervallum minden z pontjára.

iv) **Akkordduplikálás:** az $M(x)$ intervallumát megfelezzük, az első felén $M(x)$ szól, a második felén pedig egy másik hármas-vagy négyeshangzat.

(2) A kapott zeneművet egy olyan Θ lejátszással tekintjük, amely az identikustól annyiban tér el, hogy $\exists m \in \mathbb{N}$, amelyre az M minden m . akkordjához tartozó intervallumot Θ a k -szorosára nyújtja, ahol $k \in]1, 2[$ konvencionálisan elfogadott szorzótényező. Ekkor azt mondjuk, hogy minden m . akkordon a korálban **korona** van²⁴.

A továbbiakban a szigorú négyszólamú szerkesztésű zeneműveket fogjuk tárgyalni és nem a korálokat, mert a figurációkra folyamatosan tekintettel kéne lennünk a definíciók, tételek és bizonyítások megalkotása során, és úgy nehezedne meg a matematikai leírás, hogy végül nem kapnánk általánosabb, értékesebb eredményt, mint ha csak a négyszólamú összhangzattanpéldákat tárgyalnánk. Látni fogjuk viszont, hogy a szigorú négyszólamú szerkesztésű zeneművekkel modellezett összhangzattani struktúra teljes egészében érvényes a korálokra, de még sokkal bonyolultabb olyan zeneművekre is, amelyek a klasszicista szerkesztési szabályoknak eleget tesznek, ha általánosabban, esztétikai szempontból alkalmazzuk az itt matematikai pontossággal definiált szabályokat – deskriptív (pl. mint a Bach-korálok jellemző tulajdonságainak modellje) és preskriptív (pl. mint a középfokú zeneoktatásban megtanított korálharmonizálási szabályok) értelemben is.

A későbbiekben, különösen amikor majd hétakkordos modulációkkal foglalkozunk, elhagyjuk a négyszólamú összhangzattanpéldák topologikus jellemzését, helyette egyszerűen az akkordok véges sorozatát vizsgáljuk – ekkor nem lesz ennél bonyolultabb modellre szükségünk. Azonban ha egyből csak akkordsorozatokot tekintenénk, nem lenne eszközünk a végtelen zeneművek klasszikus összhangzattannak való megfelelésének vizsgálatára,

²⁴A lehető legegyszerűbb módon igyekeztünk definiálni a korált a szigorú négyszólamú szerkesztésből, de persze a korálszerzők a gyakorlatban jellemzően nem úgy dolgoznak, hogy egy összhangzattanpéldát írnak, majd a lehetséges helyen ellátják figurációkkal.

pedig láttuk, hogy a gyakorlati zeneszerzéshez kapcsolódnak a nemkorlátos halmazon értelmezett összhangzattanpéldák. Ezenkívül igen nehéz lenne a korálokat a négyszólamú összhangzattanpéldák ezen egyszerűsített modelljéből levezetni: a figurációk közül nincs mindegyiknek kanonikus jelölése az akkordok fokszámai mellé írt római számokkal.

5. Hangnem konvergenciatartománya, funkciók és tonalitás

5.1. Előjegyzések

A hangnemek konstrukciója után könnyen látható, hogy a *Bach-tétel a dúr skála mellett igaz az összhangzatos moll és a pikárdiai terces összhangzatos moll skálára is*, vagyis a jóltemperált zongora minden hangjára felépíthető zongorahangokból álló dúr, moll és pikárdiai terces moll skála, így az *E* bármely hangjával mint I. fokkal felépíthetőek az *E*-n belül ilyen skálák. Vagyis egy jóltemperált zongora bármely hangja mindhárom fajta hangnemnek lehet I. foka.

Egy zongorahangra felépülő hangnem *előjegyzésén* a hangnem azon skálahangjainak halmazát értjük, amelyek a *C*-dúr, vagyis a „fehér billentyűkből felépülő dúr” skálához képest módosított hangok, kivéve, ha a hangnem nem dúr és a hangnemhez tartozó *természetes moll skálához* képest is módosítottak ezek a hangok. Így például a *d*-mollnak és a pikárdiai terces *d*-mollnak is egy *b* az előjegyzése, hiszen a *cisz* és az utóbbi skálában szintén szereplő *fisz* az eredeti *d*-eol skálához képest is módosított hangok, ezzel szemben a *D*-dúrnak két *♯* az előjegyzése, hiszen a *fisz* és a *cisz* is skálahang a *D*-dúr (nem moll) skálában és a *C*-dúr skálához képest módosított hang. (A jelölésmód célja az is, hogy *b* és *♯* előjegyzés ugyanazon hangnemhez ne tartozzon.) Az előjegyzést, ha több kereszt, mindig kvintenként fölfelé haladva (pl. *fisz*, *cisz*, *gisz*, *disz*), ha pedig több bé, mindig kvintenként lefelé haladva (pl. *bé*, *esz*, *asz*, *desz*, *gesz*) olvassuk ki. A kvintkörrel kapcsolatban meggondoltak alapján nem meglepő, hogy egy hangnemben ha van *b* előjegyzés, akkor az előbbi sorrendben az utolsó éppen a hangnemhez tartozó szeptimhang (fá szolmizáció), ha van *♯* előjegyzés, akkor az előbbi sorrendben utolsó éppen a hangnemhez tartozó vezetőhang (ti szolmizáció). Más szemszögből: egy *T* hangnemnél egy kvinttel magasabb, *T*-ben V. fokú alaphangú, *T*-vel azonos típusú *D* hangnemnek pontosan eggyel kevesebb bé / eggyel több kereszt az előjegyzése, mint *T*-nek, és ez a felemelt hang éppen a *D* vezetőhangja (amely *T*-ben fi szolmizációjú), a *T*-nél egy kvinttel alacsonyabb, *T*-ben IV. fokú alaphangú, *T*-vel azonos típusú *SD* hangnemnek pontosan eggyel több bé / eggyel

kevesebb kereszt az előjegyzése, mint T -nek, és éppen a SD szeptimhangja a leszállított hang (ez T -ben tá szolmizációjú). A D hangnemet a T *domináns hangnemének*, az SD -t a T *szubdomináns hangnemének* nevezzük. A kvintkört bejárhatjuk domináns irányban (pl. $C \rightarrow G \rightarrow D \rightarrow A \rightarrow E \rightarrow H \rightarrow F$ isz $\sim$ Gesz $\rightarrow$ Desz $\rightarrow$ Asz $\rightarrow$ Esz $\rightarrow$ B $\rightarrow$ F $\rightarrow$ C), ekkor gyakran *felső kvintkőről beszélünk*, és szubdominánsban (pl. az előző fordított sorrendben) is, ekkor pedig *alsó kvintkőről*. Az L) ábra a felső kvintkör sorrendjében mutatja a dúr hármashangzatokat.

5.2. Konvergenciatartomány, gyenge (poli)tonalitás

Ebben a fejezetben amit csak lehet, általános hangnemre definiálunk, de a konkrét akkordok tulajdonságait itt csak dúr és moll hangnemekben vizsgáljuk. Az egyértelműség kedvéért adjuk meg a következő három definíciót:

5.1. Definíció. Legyen T tetszőleges hangnem. T vezetőhangja a T VII. fokú hangja (azaz T első fokának vezetőhangja), T szeptimhangja pedig a T IV. fokú hangja.

5.2. Definíció. Legyen SZ n . fokú szeptimakkord. Azt mondjuk, hogy SZ szeptimhangja sz , X -re vezet, ha X $n + 5$. fokú (mod 7) és egy vagy két félhanggal alacsonyabb sz -nél.

5.3. Definíció. A T hangnem első fokú hármashangzatát tonikai főhármashangzatnak, a negyedik fokút szubdomináns főhármashangzatnak, az ötödik fokút pedig domináns főhármashangzatnak nevezzük. Az összes többi skálahangokból felépülő hármashangzatot mellékhármashangzatnak nevezzük.

Minden T hangnemhez – ezen dolgozat keretein belül a dúr és moll hangnemekhez – elemenként meg fogjuk határozni hármashang- és négyeshangzatnevek egy halmazát, amelyet a T hangnem *konvergenciatartományának* nevezünk és $KT(T)$ módon jelölünk. Szemléletesen azok az akkordok tartoznak $KT(T)$ -be, amelyek T skálahangjaiból állnak vagy T skálahangjaiból álló akkordokra vezethetnek úgy, hogy közben megmarad az az érzet, hogy T hangnemben maradunk. Az **Akkordtípus** jellel ellátott szövegrészek fogják jelezni egy-egy újabb akkordcsalád beemelését $KT(T)$ -be. Bár ebben a dolgozatban majdnem kizárólag csak skálahangokból álló hármashang- és négyeshangzatokból álló négyszólamú összhangzattanpéldákkal foglalkozunk, a végén függelékként megadjuk a dúr és moll hangnemek teljes konvergenciatartományát. Az akkordtípus-felsorolásoknál mindig azon hangnemek konvergenciatartományának újabb és újabb elemeit adjuk meg, amelyeknek I. fokú hangja a C-dúr hangnem skálahangjainak vagy egyszeresen módosított, skálahanggal nem enharmonikus hangjainak egyike.

1. *Akkordtípus.* Tetszőleges hangnemben az alábbi, skálahangokból álló hármashangzatok: az I.–VI. fokú hármashangzatok, az I.–VII. fokú szextakkordok valamint az I. és IV. fokú kvartszextakkord. Továbbá az összes olyan szeptimakkord minden fordításban, amelyek skálahangokból épülnek fel.

5.4. Definíció (Gyenge tonalitás, politonalitás.). Legyen M négyszólamú zenemű, t torlódási pontja $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -nek, k pedig pozitív egész szám. Ha $\exists U$ összefüggő nyílt környezete t -nek és legfeljebb k darab különböző hangnem $(T_1, \dots, T_k)$, hogy $U \cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) \setminus \{t\}$ minden akkordja $KT(T_i)$ elemének a klasszikus összhangzattannak megfelelő változata valamely $i \in \{1, \dots, k\}$ -ra, akkor azt mondjuk, hogy az M gyengén k -tonális²⁵ a t pontban $T_1, \dots, T_k$ hangnemekkel.

Ekvivalens definíciók a gyengén k -tonálisra: $k = 1$ esetén gyengén tonális, $k > 1$ esetén általában politonalis.

Ha $X \subseteq \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ minden pontjában M gyengén k -tonális, akkor azt mondjuk, hogy M gyengén k -tonális X -en. Ha M gyengén k -tonális $\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ minden pontjában, akkor azt is mondjuk, hogy M gyengén k -tonális.

5.1. Állítás. *Bármely olyan, klasszikus összhangzattannak megfelelő hármashang- vagy négyeshangzatnévhez, amelynek alaphangja a C-dúr hangnem skálahangja vagy egyszerűen módosított, skálahanggal nem enharmonikus hangja, létezik olyan moll hangnem, amelynek konvergenciatartományában ez az akkord szerepel.*

A bizonyítás a moll-lemmából egyszerűen következik: a szeptimfüggvény bijektivitása miatt persze dúr, moll, szűk és bő hármashangzat is előáll a moll hangnemek skálahangjaiból. A Bach-tétel (illetve a kvintkör tulajdonságai) szerint pedig bármely zongorahangra épül moll hangnem, így ezek közül lesz olyan, amelyben egy tetszőleges hármashang- vagy négyeshangzat éppen skálahangokból áll.

Most már látjuk azt is, hogy gyenge (1-)tonalitás valóban gyenge tulajdonság abban az értelemben, hogy ha vesszük egy M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű tetszőleges olyan t torlódási pontját, amely nem akkordváltási és nem is göngyöltési pont, akkor ennek a pontnak létezik olyan U_t nyílt környezete, amelynek M általi képében végig ugyanazon hármashang- vagy négyeshangzat szól, és ez a szigorú négyszólamú szerkesztés definíciója szerint a klasszikus összhangzattannak megfelel. Az ilyen akkordok mindegyikének neve az előbbiek szerint szerepel valamely hangnem konvergenciatartományában, így minden négyszólamú összhangzattanpélda gyengén tonális az összes olyan torlódási pontjában,

²⁵A szokásos görög megnevezések is használhatók, mint például a „ k -lineáris” kifejezésnél: bitonalis, tritonalis stb.

amelyben sem akkordváltás, sem akkordgöngyölítés nincs. A gyenge tonalitás fogalma mégis elengedhetetlen egyrészt a funkciós tonalitás fogalmának felépítéséhez, másrészt az említett két különleges ponttípusbeli (poli)tonalitás jellemzéséhez.

5.3. A funkciók

A klasszika szemlélete alapján azonban ahhoz, hogy egy zeneművet vagy annak összefüggő részletét tonálisnak tekintsünk, nem elég, hogy minden akkord ugyanabból a hangnemből származzék. Milyen hangnembeli stabilitást, tonalitás-érzetet ad például, ha egy zeneműben végig csak ugyanaz az egyetlen akkord szól? A tonalitás-érzethez szükségünk van új tulajdonságok fellépésére, úgynevezett *funkciókra*. Ahogy a hangnemek konstrukciójánál, itt sem pusztán felsorolással adjuk meg az egyes funkciókhoz tartozó akkordokat, hanem a definíciókban igyekszünk a funkciók lényeges vonásait kihangsúlyozni. Ahhoz pedig, hogy a funkciók ne üres fogalmak legyenek, hanem példát is tudjunk adni különböző funkciójú akkordokra, megkezdjük a hangnem konvergenciatartományának elemeinek felsorolását is.

5.5. Definíció. Legyen T hangnem, $H \in KT(T)$ dúr vagy moll hármashangzat, $J \in KT(T)$ „dúr vagy szűk hangzat”, azaz dúr hármas, szűk hármas, domináns szeptim vagy szűkített szeptim. Azt mondjuk, hogy J kiváltja H -t (J kiváltó akkordja H -nak), ha J

- (i) tartalmazza H vezetőhangját,
- (ii) ha a H alapjára épített dúr skálához képest tartalmaz módosított hangot, akkor az az ezen skála V. fokához tartozó felső váltóhang.

5.2. Állítás. A H -t kiváltó J szeptimakkord tartalmazza a H -hoz tartozó szeptimhangot.

5.6. Definíció (Domináns funkció (D) és az adott hangnembeli mellékdomináns tulajdonság). Egy T hangnem I. fokú (skálahangokból felépülő) hármashangzatát kiváltó akkordot a hangnemben domináns funkciójúnak (a hangnem domináns akkordjának), a $KT(T)$ más, skálahangokból álló akkordját kiváltó akkordot a T hangnem mellékdomináns akkordjának nevezzük. Ezen belül a T domináns főhármashangzatát kiváltó akkordot a T hangnem váltódominánsának hívjuk.

Dúr hangnemben egy nagyon fontos domináns akkordot kellene figyelmen kívül hagynunk, ha nem vennénk be azt azonnal a hangnem konvergenciatartományába:

2. *Akkordtípus.* Dúr hangnemben a VII. fokú (az I. fok vezetőhangjára épülő) szűkített szeptim (jelölés C-dúrban: $VII^{7b}_{\sharp}$).

5.3. Állítás. Egy T hangnem dominánsai pontosan a következők: az V. fokú hármashangzat alap- és szextfordítása, az V. fokú szeptimakkord összes fordítása, a vezetőhangra épülő VII. fokú hármashangzat szextfordítása és az utóbbi akkordot mint alsó parciális hármast tartalmazó VII. fokú szűkített szeptimakkord összes fordítása. (**Ábra:** M.)

A dúr hangnem konvergenciatartományának eddig ismertetett elemei közül az I. fokú hármashangzat és fordításai mellékdominánsak.

5.7. Definíció (Tonikai funkció (T)). Legyen T hangnem. $H \in KT(T)$ akkord a T -ben tonikai funkciója, ha:

- (i) tartalmazza a T skálája I. és III. fokú hangját, előbbi nem módosítva,
- (ii) ha tartalmazza a T vezetőhangját, akkor az H -nak szeptimhangja,
- (iii) ha mellékdomináns, akkor első fokú dúr hármashangzat, moll esetben felemelt terccel,
- (iiii) nem tartalmaz parciális hármashangzatként sem szűk, sem bő hármast.

5.4. Állítás. Tonikai funkciója minden hangnemben az I. fok, dúrban és mollban a VI. fok és a VI. fokú szeptim, dúrban az I. fokú, skálahangokból álló szeptim. (**Ábra:** N.)

A domináns funkciója akkordnál a dúr vagy szűk tulajdonság, tehát a *felhangrendszerben megtalálható*²⁶ akkordtípus volt a lényeges. Még a moll hangnemben is csak dúr vagy szűk akkord lehet domináns funkciója, tulajdonképpen az erős domináns funkciót követeltük meg a 3.1 hangnemkonstrukcióban, ezért emeltük fel az eol skála VII. fokát mesterséges vezetőhanggá. A domináns akkordok vonzódása az egy kvinttel lejjebbi alaphanghoz is indokolható a felhangrendszerből, persze csak a jóltemperált zongora és az enharmonikusság konstrukciójának ismeretében, és akkor is nagyon kell vigyázni, hogy az indoklásba ne csússzon redundancia. A tonikai funkciója akkordok ezzel szemben a hangnem stabilitást adó nyugvópontjai, legfeljebb minimális disszonanciát tartalmaznak, de általában azt sem; tonikáról kezdődik és végül tonikára ér vissza a legtöbb (bécsi) klasszicista zenemű²⁷. A képet színesíti még a szubdomináns funkció:

5.8. Definíció (Szubdomináns funkció (SD)). Legyen T hangnem. $H \in KT(T)$ akkord a T -ben szubdomináns funkciója, ha:

- (i) tartalmazza a T skálája IV. és VI. fokú hangját, akár mindkettőt módosítva,

²⁶A szűkített szeptim persze nem áll elő egy alaphang egymást követő felhangjainak sorozatából, de nagyon erősen vezet a hozzá tartozó tonikára.

²⁷"It is not fully understood why V–I imparts such a feeling of finality, but it cannot be denied that it does." [1, p. 174]

- ii) ha tartalmaz módosított vezetőhangot, az az V. fok vezetőhangja,
- (iii) H metszete az I. fokú négyeshangzat fokaival vagy üres, vagy az I. fok.

5.5. Állítás. *Szubdomináns funkciójúak minden T hangnemben a II. és IV. fokú hármashangzat $KT(T)$ -beli fordításai valamint a II. fokú szeptimakkord és minden fordítása.*

Ábra: O).

A szubdomináns kifejezést „domináns előtti”-ként, vagyis dominánsra vezető akkordként érdemes érteni, vagyis általában érvényes egy $SD \rightarrow D$ vonzódás, a szubdomináns után megszólaló domináns pedig általában tovább mozog a tonikára. Láthatjuk, hogy a főhármashangzatokat (I., IV., V. fok) a mostani funkciódefiníciókkal konzisztens módon neveztük el. Egy adott dúr vagy moll I. fokú hármashangzatról az V. fokú főhármashangzatra való lépést (akkordváltást) *autentikus lépésnek*, a IV. fokúra való lépést *plagális lépésnek* nevezzük. A $T \rightarrow SD \rightarrow D \rightarrow T$ lépéssorozat²⁸ neve *összetett autentikus lépéssorozat* vagy *teljes autentikus zárlat (kadencia)*, a fordított irányú $T \rightarrow D \rightarrow SD \rightarrow T$ lépéssorozaté hasonlóan *összetett plagális* vagy *teljes plagális zárlat (kadencia)*. A $T \rightarrow D$, $SD \rightarrow T$ lépések kevésbé járnak a befejezettség, az oldódás érzésével, mint az ellenkező irányú lépések, de hamarosan látni fogjuk, hogy sokfajta ilyen lépés is megfelelhet a klasszikus összhangzattannak. Gyakran nem ütközik szólamvezetési szabályokba a $D \rightarrow SD$ lépés sem, de a $D \rightarrow T$ vonzódás jelentőségét csökkentené, ha a zeneműben elszaporodnának a teljes plagális zárlatok, ezért egyik szerkesztési elvünk megtiltja a klasszikus összhangzattannak megfelelő zeneművekben a legerősebb és legtipikusabb domináns→szubdomináns lépést, az V. fokú alaphelyzetű hármashangzatról a IV. fokúra való mozgást (részletesen erről később).

Most pedig röviden összefoglaljuk a kérdéses funkciójú akkordokat a dúr és moll hangnemek konvergenciatartományainak eddig vizsgált elemei közül.

1. A III. fokú alaphelyzetű hármashangzat dúrban (dúr hangnemben) átmenet a tonikai és szubdomináns funkció között: mivel moll akkord, elég stabil, de tartalmazza a hangnem vezetőhangját. Önmagában gyenge domináns, főleg mivel két hangját is tartalmazza a tonikai főhármashangzatnak. Ha dominánsként oldódik, akkor leginkább VI. fokra (autentikus lépéssel). Viszont a domináns főhármashangznak is két hangját tartalmazza. Szextfordítása már erősebb domináns érzetet kelt, ezt szokták alkalmazni diszsonáns szubdominánsok és az V. fok közé közbeiktatva.

²⁸A szó denotatív értelmében autentikus és plagális lépésekről csak főhármashangzatok között beszélhetünk, de szokás minden $D \rightarrow T, T \rightarrow SD$ lépést autentikusnak és minden ellenkező irányú lépést plagálisnak nevezni.

Disszonáns szubdominánsok V. fokra vezetésére mindenfajta hangnemben használhatjuk az I_4^6 -et. Ez meglepő lehet: hogyan válik a tonikai főhármashangzat egyik fordítása domináns funkciójúvá, kötelezően a domináns főhármashangzatra vagy az abból származó öt-szeptimre vezető akkorddá? A kérdés megválaszolásához először tegyük fel a kérdést fordítva: honnan származik eredetileg az I. foknak ez a fordítása, amely domináns hangzású és kötelezően V. fokra vezet? A zenetörténeti magyarázat az, hogy az V. fokú hármashangzat a késleltetését, amikor a terchang késik a felső váltóhangjáról²⁹, a barokkban előszeretettel használták (például Bach is a koráljában), majd a korszak végén elkezdték úgy használni, hogy a kvinthang is készen, így viszont a késleltetett akkord éppen az egy-kvartszext lett, amely stabil, konszonáns hangzásával a bécsi klasszicizmusban már önálló (korál formájú négyszólamú zeneműben egész hangot elfoglaló), kötelezően az V. fokra vezető hármashangzatként is megállja a helyét. E dolgozat keretein kívül vizsgáltuk, hogy bármilyen disszonáns szubdomináns akkord, amely az V. fokra bizonyos szerkesztési elvek miatt nem is vezethető közvetlenül, az I_4^6 -en keresztül továbbvezethető oda. A leggyakoribb I_4^6 -ot tartalmazó akkordmenet minden hangnemben az $I \rightarrow IV \rightarrow I_4^6 \rightarrow V \rightarrow I$ teljes autentikus zárlat.

2. Mollban az a különbség ehhez képest, hogy a III. fok bő hármashangzat, így erősen disszonáns, vonzódik az I. fokhoz úgy is, hogy két hangjuk közös. Nem esünk akkor sem komoly hibába, ha tisztán domináns funkciójúnak tekintjük a moll III. fokot. A III^6 itt is lehet V. fokra átvezető akkord, de mivel önmagában is disszonáns, óvatosan kell vele bánni a szubdominánssról való átvezetésnél!
3. Dúrban a VI. fok mollhármashangzat, miközben mindhárom főhármashangzat. Így ez az akkord csak színesíti a hangnemet, kevésbé erős és kemény hatású, mint azok, stabil tonikai funkciójú, de nem ad befejezettségérzetet. Gyakran vezet II. fokra (autentikus lépés!) és ennek analógiájára IV.-re is. Általában dúr és moll hangnemben is az V-VI. lépést *álzárlatnak* nevezzük, mivel gyakran használják meglepő fordulatként: ahelyett, hogy egy V-I. lépéssel befejeződne a darab, VI. fok jön, ami után még folytatódnia kell a zenének.
4. Mollban viszont a VI. fok dúrhármashangzat, miközben a főhármashangzatok közül csak a domináns dúr (és az is csak a módosított vezetőhang miatt), a többi moll. Emiatt bár van tonikai jellege a VI. foknak és álzárlatot is lehet a segítségével írni mollban is, bizonyos helyzetekben szubdomináns hatást kelthet.

²⁹A késleltetett akkord hangjai V., I., II., V. fokúak, azaz szó-dó-ré-szó szolmizációjúak.

5. A skálahangokból felépülő (ún. diatonikus) szeptimakkordok funkciós tulajdonságai a következők. Az I. fokú szeptimakkord, annak ellenére, hogy tartalmazza a hangnem vezetőhangját, mégis szubdomináns felé vezet: hamarosan látjuk, hogy a szeptimhang lefelé való vonzódása erősebb, mint a vezetőhang felfelé tartása. Mollban rendkívül disszonáns az I. fokú szeptim, így nem gyakran használják. A II. fokú szeptimakkord – dúrban mollszeptim, mollban³⁰ „félszűk” (lásd a szeptimakkordok táblázatát!) – erős szubdomináns, minden fordításban gyakran használják, például Bach koráljai záró részében a II_5^6 és nem a IV a szubdomináns. A III. fokú szeptim dúrban mollszeptim, ez gyengén vonzódik a hangnemben szintén nem meghatározó szerepű VI. fokra – ezt is csak ritkán használják. Mollban a III. fokú hármashoz hasonlóan disszonáns, erős domináns a $III_{5\sharp}^7$ is, de használata nem túl gyakori. A IV. fokú szeptimet sem dúrban, sem mollban nem tudjuk skálahangra oldani, hiszen a VII. fok szűkített, és alapja nincs tiszta kvintre a négy-szeptim alapjától, így ezen szeptimet alig tudjuk használni a hangnemen belül maradva. Az V. fokú szeptimről láttuk, hogy a legfontosabb dominánsok közé tartozik minden hangnemben. A VI. fokú szeptimről dúrban hasonló mondható el, mint a III. fokúról: ritkán használatos, a II. fokra vonzódik. Mollban nem tudjuk a hangnemen belül oldani, ezért csak hangnemváltásra, modulációra használható. A VII. fokú szeptim mollban igen erős domináns, dúrban ennek analógiájára alkottuk meg a hét-szűkszeptimet, a dúr hangnemben a „félszűk” VII^7 önmagában csak gyenge domináns, mollos hatást kelt, nem hangzik kiváltó akkordnak.

5.4. Pár alapvető fogalom modulációkról

A *modulációk*, azaz különböző hangnemek közötti váltások részletes leírása és vizsgálata is meghaladja ezen TDK-dolgozat kereteit. Azonban a klasszikus összhangzattan axiómarendszerének vázolásához és a tonalitás alaptételéhez néhány alapvető definíciót és szabályt rögzítenünk kell a modulációkkal kapcsolatban. A modulációtól első körben elvárjuk, hogy megvalósítható zeneművön folyjon le, közben ne legyen göngyölítési pont, ne tartson végtelen sokáig és a hangterjedelmi korlátozások se sérüljenek. Tehát:

5.9. Definíció (Moduláció). Ha az M szigorú négyszólamú szerkesztésű zeneműhöz léteznek olyan T_1 és T_2 hangnemek, hogy $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -nek létezik olyan $Z = [a, b[$ részhalmaza, amelyre $M|_Z$ megvalósítható zenemű, és létezik olyan $r_1 > 0$ valós szám³¹, amelyre $\overline{B_{r_1}(a) \cap (\mathbb{R} \setminus Z)}$ egészen M gyengén tonális T_1 hangnemmél és létezik olyan $r_2 > 0$

³⁰Pikárdiai I. fok esetén is!

³¹Azaz valamely lejátszás szerinti időtartam szekundumban mérve.

valós szám, amelyre $\overline{B_{r_2}(b) \cap (\mathbb{R} \setminus Z)}$ egészén M gyengén tonális T_2 hangnemmél, akkor $\forall W \subseteq Z$ -re azt mondjuk, hogy W -n moduláció van a T_1 hangnemből a T_2 -be.

Később sokkal szigorúbb feltételeket fogunk megszabni a modulációknak (lásd: [7, p. 55–59.]), mostani célunkhoz ezt az egyet rögzítjük (és a későbbiekben is mindig megtartjuk):

1. Szerkesztési elv (Első modulációs axióma). Legyen M olyan szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű, amely megfelel a klasszikus összhangzattannak és tartalmaz egy T_1 hangnemből egy T_2 hangnembe vezető modulációt (ez a moduláció esetleg érinthet más hangnemeket is). Ekkor $\exists [a, b[\subseteq \mathcal{D}(\mathcal{M})$ ³², hogy $M(a)$ a T_1 első fokú alaphelyzetű főhármashangzata, $M(b-) = \lim_{t \rightarrow b-0} M(t)$ a T_2 első fokú alaphelyzetű főhármashangzata, a -ban M gyengén tonális, T_1 hangnemmél, b -ben pedig szintén gyengén tonális, T_2 hangnemmél, és $[a, b[$ a legbővebb olyan intervallum, amelyen az adott $T_1 \rightarrow T_2$ moduláció zajlik.

Minden a rendelkezésünkre áll ahhoz, hogy definiáljuk a funkciós tonalitást.

5.5. A tonalitás topologikus definíciója

5.10. Definíció (Zenemű hangneme egy pontban). Legyen M négyszólamú zenemű, t pedig torlódási pontja $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -nek. Azt mondjuk, hogy M tonális a t pontban és hangneme T , ha létezik olyan U összefüggő nyílt környezete t -nek, hogy $V = U \cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) \setminus \{t\}$ -re az alábbi feltételek mindegyike teljesül:

- (i) M gyengén tonális V -n T hangnemmél,
- (ii) $M[V]$, azaz a V -n megszólaló akkordok halmaza tartalmaz a T hangnemben tonikai, szubdomináns és domináns határozott funkcióval rendelkező akkordot is,
- (iii) ha $t \notin \text{Int } \mathcal{D}(\mathcal{M})$, akkor t -be csak hármashangzat értékű pontjai torlódnak $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -nek.

5.11. Definíció (Zenemű modulációbeli pontja). Legyen M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű, t pedig torlódási pontja $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -nek. Azt mondjuk, hogy M tonális a t pontban és t -ben modulál egy T_1 hangnemből egy T_2 -be, ha létezik olyan U összefüggő nyílt környezete t -nek, amelyhez létezik olyan $V \supseteq U$ balról zárt, jobbról nyílt intervallum, amelynek egészén az 5.9 definíció szerint moduláció zajlik T_1 -ből T_2 -be, és ez a moduláció a [később megadandó] szerkesztési elvek szerint a klasszikus összhangzattannak az akkordváltási pontokon kívül megfelel.

³²Hangsúlyozzuk, hogy $[a, b[$ -n egyáltalán nincs generálpauza!

Az M szigorú négyszólamú szerkesztésű zeneművet a t torlódási pontjában tehát mindkét leírt esetben tonálisnak nevezzük; a pontbeli hangnemet általános négyszólamú zeneműre is tudtuk definiálni. (Más lehetőség nincs a pontbeli funkciós tonalitásra.) A továbbiakban az „ M hangneme t -ben T ” kijelentés mindig funkciós tonalitásra fog utalni. Az itt definiált pontbeli hangnem létezése a klasszika szemlélete szerint már elégséges a tonális érzésének biztosításához – a szerkesztési elvek azt mondják meg, hogy a pontbeli hangnemet biztosító akkordok hogyan (ne) kövessék egymást. A modulációk leírásánál láthatjuk, hogy a modulációk kezdő- és zárószakaszában előfordulhat, hogy egy x pontnak U környezete azt tanúsítja, hogy x -ben még megvan a kezdőhangnem vagy már beállt a záróhangnem, egy (általában U -tól különböző) V környezete viszont azt, hogy x a definíció szerint modulációs pontja M -nek. Általában ilyenkor $U \neq V$.

Az is könnyen látható, hogy ha az M zenemű t pontbeli tonalitást és hangnemet vagy modulációt tanúsító nyílt környezet U , akkor U minden pontjában tonális M és U tanúsítja ezekben a pontokban is a hangnemet vagy modulációt is. Most definiáljuk a zenemű tonalitását is:

5.12. Definíció (Tonális zenemű). Legyen M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű (és T hangnem), $X \subseteq \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$. M tonális X -en (és X -en a hangnem T), ha X minden torlódási pontjában tonális (és a hangnem minden ilyen pontban T). M tonális (és M hangneme T), ha $\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ -en tonális (és a hangnem T) és $\inf \mathcal{D}(\mathcal{M})$ -ben és $\sup \mathcal{D}(\mathcal{M})$ -ben is van hangnem (és ez T).

Most pedig megadhatjuk a hármashangzat felrakási szabályainak (2.6 definíció) hiányzó nyolcadik pontját:

5.13. Definíció. (viii) Ha a H hármashangzat egy M négyszólamú zenemű egy olyan t pontjában szól, ahol M tonális és a hangnem T , akkor H minden T -hez képest módosított hangot legfeljebb egy szólamban tartalmaz.

6. Az axiómarendszer konstrukciója és viszonya a tonalitáshoz

A klasszikus összhangzattan négyszólamú összhangzattanpéldákra vonatkozó szerkesztési elvei egyrészt a hármashangzatok engedélyezett fajtáira és felrakásaira, másrészt az összhangzattanpéldák topologikus jellemzőire (más, mint szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű, ebben a modellben nem is felelhet meg a klasszikus összhangzattan), harmadrészt pedig az akkordok sorrendjére, az akkordváltások tulajdonságaira

vonatkoznak. Ezek közül az elsővel már csaknem végeztünk, egy kiegészítést teszünk majd csak a tonalitást is használva. A másodikkal folytatjuk most és csak utána térünk rá a harmadikra. A harmadik ponttal nem is fogunk ezen dolgozat keretén belül végezni, mivel $KT(T)$ -t semmilyen T hangnemre nem fogjuk teljesen megadni, és sok olyan akkordról nem ejtünk szót, amelyek használatához újabb akkordváltási szerkesztési elveket kellene bevezetnünk. (Ezek a kimaradó akkordok kivétel nélkül *alterált*, vagyis nem csak skálahangokból álló elemei a hangnemek konvergenciatartományainak, hiszen a skálahangokból felépülő hangzatok konvergenciáját már áttekintettük.)

6.1. Kijavíthatósági kritérium a négyszólamú összhangzattanpéldákra

Most megadjuk a négyszólamú összhangzattanpéldák klasszikus összhangzattanakkal való, egy adott pontbeli megfelelésének szükséges és elégséges feltételét, lényegében anélkül, hogy az akkordváltásokra vonatkozó szerkesztési elvekből bármit ismernénk. Ennek segítségével bebizonyítjuk a tonalitás alaptételét, és utána röviden, kevés példával – illeszkedve a formai követelményekhez – megnevezzük ezeket a szerkesztési elveket is.

6.1. Definíció (Kijavítható zenemű). Legyen M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű, $a \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$, $b \in \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})} \cup \{\infty\}$, $N = [a, b[\subseteq B(M)$.

Ha N -re a következő feltételek mindegyike teljesül:

- (i) akkordjai ($\text{Ran}(M|_N)$ elemei) hosszának infimuma³³ pozitív,
- (ii) N mint (esetleg felülről nem korlátos) intervallum felosztható véges sok olyan diszjunkt, N -et lefedő balról zárt, jobbról nyílt intervallumra, hogy a $t = 0$ ponttól pozitív irányba haladva felsorolva az intervallumokat $(I_1, I_2, \dots, I_{2n+1})$, $\forall i \in \{1, 2, \dots, 2n+1\} : I_i \cap \mathcal{D}(\mathcal{M}) \neq \emptyset$, minden $0 < k \leq n$ pozitív egészre a teljes I_{2k} halmaznak a $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -mel vett metszetén a klasszikus összhangzattanakkal az akkordváltási pontokon kívül megfelelő moduláció zajlik, minden $0 \leq k \leq n$ egészre pedig $I_{2k+1} \cap \mathcal{D}(\mathcal{M})$ -hez pedig egyértelműen létezik egy olyan T_k hangnem, amelynek konvergenciatartományába tartozik minden I_{2k+1} -en megszólaló akkord, és ezen akkordok között van T_k -nak határozott tonikai, szubdomináns és domináns funkcióval rendelkező akkordja is,
- (iii) N -en minden dallamkezdőpontba és dallamvégpontba $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -nek csak hármashangzat értékű pontjai torlódnak,

³³Ha ez az infimum valamely lejátszásra pozitív, akkor minden lejátszásra pozitív, vö. a Ligeti–Boulez-nullmértékűség 4.4 ekvivalens feltételével!

akkor M -et kijavítható zeneműnek nevezzük.

a) Ha $t \in \text{Int } \mathcal{D}(\mathcal{M}) \cap N$, akkor ha t -ben nincs olyan akkordváltás, amelyet az akkordváltási pontokra vonatkozó szerkesztési elvek tiltanak, akkor azt mondjuk, hogy M t -ben megfelel a klasszikus összhangzattannak, és N a t egy klasszikus környezete.

b) Ha $t_0 \in N$ dallamkezdő pontja $M|_N$ -nek, akkor a szigorú négyszólamú szerkesztés definíciója szerint $\lim_{t \rightarrow t_0+} M(t) = M(t_0)$. Ebben az esetben, ha $\exists r > 0 : \forall x \in [t_0, t_0 + r[: x \in N$ és x -ben M megfelel a klasszikus összhangzattannak, akkor M t_0 -ban is megfelel a klasszikus összhangzattannak. Ha t_0 nem az N legkisebb eleme, akkor az N -t a t_0 -nak is klasszikus környezetének mondjuk.

6.2. Definíció (Klasszikus összhangzattannak megfelelő zenemű). Legyen M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű, $X \subseteq \mathcal{D}(\mathcal{M})$. M X -en megfelel a klasszikus összhangzattannak, ha X minden pontjában megfelel a klasszikus összhangzattannak úgy, hogy az összes pontnak van $K \supseteq X$ klasszikus környezete. M megfelel a klasszikus összhangzattannak, ha $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -en megfelel a klasszikus összhangzattannak.

A kijavítható zenemű elnevezése arra a – szolfézs- és összhangzattan-oktatás alapját adó – szemléletre épül, hogy ha megadjuk, hogy egy összhangzattanpélda milyen nevű hármas- és négyeshangzatokat tartalmazzon és milyen sorrendben, milyen időpontokban történő akkordváltásokkal, akkor bizonyos alapvető tonalitási és megvalósíthatósági feltételek teljesülése mellett már csak az a kérdés, képesek vagyunk-e a megadott akkordokat úgy egymás után fűzni, hogy az akkordváltások is szabályosak legyenek. Kérdés viszont, hogy ez a szemlélet minden esetben helyes-e. Vagyis ha nincs olyan akkordnevek közti akkordváltás, ami eleve tilos a klasszikus összhangzattan szerint (például valamely hangnemben az $V \rightarrow IV$ lépés), akkor az ügyes növendék tényleg képes-e az akkordokat úgy felrakni, hogy valóban a klasszikus összhangzattannak megfelelő művet kapjon, vagy elképzelhető az is, hogy bármely két szomszédos, előre megadott akkordnév között létezik szabályos váltás, de mégsem tudjuk a teljes akkordsorozat elemeit úgy felrakni, hogy az összes váltás megfeleljen a klasszikus összhangzattannak. Az előre megadott akkordsorozatok kijavíthatóságának, *feloldozhatóságának*³⁴ kérdései érdekes és korántsem lezárt kutatási irányt adnak, egy következő munkában ezt is fogjuk tárgyalni.

³⁴Az elnevezés onnan származik, hogy több szólamvezetési és akkordváltási tilalom, például a tritonusra és a bővített szekundra vonatkozó korlátozások a katolikus egyháztól származtak a középkorban és a kora újkorban, az egyház akkori vélekedése szerint ezek a zenei jelenségek az ördög művei.

6.2. Az axiómarendszer viszonya a tonalitással – a tonalitás alaptétele

Eljutottunk munkánk fő eredményéhez, a tonalitás alaptételéhez. Közvetlenül kapcsolódva a zenemű kijavíthatóságának definíciója után megfogalmazott gondolatokhoz kijelenthetjük, hogy az összhangzattanban folyamatosan használt állítást igazolunk matematikai úton. Ez biztosítja azt, hogy jogosan definiáltuk a tonalitást és a klasszikus összhangzattannak való megfelelést úgy, ahogyan tettük. A tételt 2012 februárjában, ezen dolgozat témájáról való beszélgetésünk közben sejtette meg Vécsey Máté évfolyamtársam, de ő akkor még alig ismerte az alakulóban lévő dolgozat felépítését és definícióit, így a tétel pontos kimondásához és első bizonyításához én jutottam el. A négyszólamú szerkesztéssel kapcsolatos fogalmak átalakítása után született meg az itt olvasható, letisztultabb bizonyítás.

6.1. Tétel (A tonalitás alaptétele). *Legyen M megvalósítható szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű, amely szünetmentes, vagyis $\mathcal{D}(M) = B(M)$!*

M tonális ($\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ -en) akkor és csak akkor, ha az akkordváltási pontjainak $A(M)$ halmazán kívül $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ minden pontjában megfelel a klasszikus összhangzattannak.

Bizonyítás. Megmutatjuk, hogy a tétel feltétele elégséges a tonalitásra. Ha M a véges, izolált pontokból álló $A(M)$ -en kívül megfelel a klasszikus összhangzattannak, akkor M kezdőpontján kívül $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ minden pontjának létezik $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ -et tartalmazó klasszikus környezete. Ezért $B(M)$ -re teljesül a kijavítható zenemű definíciójában szereplő (i), (ii) és (iii) pont is. Így $B(M)$ felosztható a kijavítható zeneművekre jellemző intervallumrendszerre, legyen egy ilyen intervallumrendszer: $I_1, I_2, \dots, I_{2n+1}$ ($\exists n \in \mathbb{N}$).

Ha $0 < k \leq n$ egész, akkor I_{2k} -ban T_k és T_{k+1} között zajlik moduláció. I_{2k-1} vagy I_{2k} M általi képében az első modulációs axióma és a moduláció 5.9 definíciója szerint megtalálható T_k -nak I. fokú alaphelyzetű hármashangzata, amely ezt a modulációt (ehhez a modulációhoz tartozó legbővebb intervallumot) nyitja, az ehhez tartozó intervallum kezdőpontját jelölje x_k , hasonlóan I_{2k} vagy I_{2k+1} M általi képében szerepel T_{k+1} -nek I. fokú alaphelyzetű hármashangzata, amely a modulációt zárja, az ehhez tartozó intervallum végpontját jelölje y_k . Most tekintsük $B(M)$ -nek az M kezdő- és végpontja valamint az összes x_k és y_k pontok által való balról zárt, jobbról nyitott intervallumokra: $J_1, J_2, \dots, J_{2n+1}$ való felosztását. Világos, hogy $\forall k$ -ra ($0 < k \leq n$ egész) $J_{2k} \supseteq I_{2k}$, ezért $\forall k$ -ra ($0 \leq k \leq n$ egész) $J_{2k+1} \subseteq I_{2k+1}$. $\forall t \in \text{Int } J_{2k} \cap \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ -ra $\text{Int } J_{2k}$ a t tonalitást és $T_k \rightarrow T_{k+1}$ modulációt garantáló összefüggő nyílt környezete. $\forall t \in \text{Int } I_{2k+1} \cap \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ -re pedig $\text{Int } I_{2k+1}$ a t tonalitást és T_k hangnemet garantáló összefüggő nyílt környezete. Ezzel a $(J_i)_{i=1}^{2n+1}$ fel-

osztás osztópontjain kívül már $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ minden pontjában igazoltuk a tonalitást. Könnyen látható, hogy $\forall k$ -ra x_k -ban a hangnem T_k , hiszen $\exists \varepsilon > 0$, hogy $]x_k - \varepsilon, x_k[$ egészen a hangnem T_k , $[x_k, x_k + \varepsilon[$ -on pedig T_k I. fokú hármashangzata szól alaphelyzetben, így például $I_{2k-1} \cup B_\varepsilon(x_k)$ a T_k hangnemet garantáló összefüggő nyílt környezete x_k -nak. Hasonlóan igazolható, hogy $\forall l$ -re y_k -ban a hangnem T_{k+1} . Az is triviálisan igaz, hogy M kezdőpontjában T_1 , M végpontjában T_{n+1} a hangnem. Így M a $\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ minden pontjában tonális, tehát tonális.

A tétel feltételének szükségessége: tekintsük az M tonális, megvalósítható négyszólamú összhangzattanpéldát. Vegyük $\forall t \in \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ -nek egy-egy U_t tonalitást garantáló összefüggő nyílt környezetét úgy, hogy ha létezik t -nek olyan U_t környezete, amely hangnemet és nem modulációt tanúsít, akkor ilyet válasszunk. Mivel $\mathcal{D}(\mathcal{M})$ korlátos részhalmaza $\mathbb{R}$ -nek, feltehető, hogy $\forall t \in \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ -re U_t korlátos nyílt intervallum. Ezen környezetekkel megkapjuk a $\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ egy nyílt befedését: $\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})} \subseteq \bigcup_{t \in \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}} U_t$, ennek pedig $\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ kompaktsága miatt létezik véges részfedése: $\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})} \subseteq \bigcup_{i=1}^n U_i$. (Az U_i -ket kezdőpont szerinti növekvő sorrendben indexeljük.) U_1 -ben a tonalitás definíciója szerint van hangnem, ezt jelölje T_1 . Kezdjük meg egy szekvenciális eljárást $V = U_1$ -gyel és $T = T_1$ -gyel, amelynek célja a $B(M)$ -nek a kijavítható zenemű definíciójában szereplő intervallumok rendszerére való felosztása. Döntsük el, hogy a következő két eset közül melyik áll fent:

1. Ha $\forall k > j$ -re U_k -ban ugyanaz a hangnem, mint V -ben (vagy $\sup V$ az M végpontja), akkor a kijavíthatóságot tanúsító felosztáshoz tartozó következő, egyben utolsó (legnagyobb kezdőpontú) balról zárt, jobbról nyílt intervallum legyen $(\bigcup_{k>j} U_k) \cup V \cap B(M)$. Ennek egészen M tonális és a hangnem T , dallamkezdő- és dallamvégpontba csak hármashangzat értékű pontok torlódhatnak. Ezzel befejeztük az eljárást.
2. Ha viszont az előző pont nem teljesül, akkor $\exists k > j$, hogy U_k -ban van hangnem, T' (hiszen $\sup \mathcal{D}(\mathcal{M})$ -ben van hangnem a tonalitás definíciója szerint). Ekkor legyen s a $B(M) \cap [\inf V, \sup U_k[$ azon pontjainak szuprémuma, ahol a hangnem T és I a $B(M) \cap [\inf V, \sup U_k[$ azon pontjainak infimuma, ahol a hangnem T' . (Mivel $\mathbb{R}$ teljesen rendezett test, ezek léteznek.) Mivel a pontbeli tonalitás egyben gyenge 1-tonalitást is jelent, $s \leq i$. Ha $s < i$, akkor az $[s, i[$ intervallumon végig $T \rightarrow T'$ moduláció zajlik, amely az akkordváltási pontokon kívül a klasszikus összhangzattanoknak megfelel (ebből következik, hogy egyáltalán nem tartalmaz dallamkezdőpontot és dallamvégpontot sem). Vegyük hozzá a kijavíthatóság definíciója szerinti felosztás eddig meglévő intervallumaihoz $[\inf V, s]$ -et (mint T hangnemű zeneműrészletet) és $[s, i[$ -et (mint $T \rightarrow T'$ modulációs szakaszt) és vezessünk be új T -t és V -t: $T := T'$,

$V := [i, \sup U_k[$, majd térjünk vissza az eljárás elejére.

Valahányszor visszatérünk az eljárás elejére, az aktuális V végpontja mindig legalább eggyel nagyobb sorszámú U_k végpontja, mint az előző körben. Így legfeljebb n -szer haladunk végig az eljáráson, és ha eljutunk oda, hogy $\sup V = \sup \mathcal{D}(\mathcal{M})$, az eljárás abban a körben már biztosan véget ér (és lehetséges az is, hogy ide nem is jutunk el). A kapott felosztás a zenemű kijavíthatósága minden pontjának megfelel, páratlan sok egymáshoz csatlakozó, diszjunkt balról zárt, jobbról nyílt intervallumra osztjuk fel $B(M)$ -et, a páratlan indexűekben hangnem van, a páros indexűeken pedig a szomszédos intervallumok hangnemei közti, az akkordváltási pontokon kívül a klasszikus összhangzattannak megfelelő moduláció. Így $\mathcal{D}(\mathcal{M}) \setminus A(M)$ minden pontjának $B(M)$ biztosan klasszikus környezete. $\square$

Megjegyzések:

1. A tétel feltétele a kijavítható, de nem megvalósítható M zeneműre (az ilyen zeneműnél $\exists t_0 \in \mathcal{D}(\mathcal{M})$, T hangnem: $\forall t > t_0 : t \in \overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})} \Rightarrow t$ -ben a hangnem T) is elégséges, de nem szükséges a tonalitáshoz. Ellenpéldának vegyünk egy tonális megvalósítható zeneművet, amelynek kezdő- és záróhangneme is T_1 , és tartalmaz valamely $T_1 \neq T_2$ hangnemre $T_1 \rightarrow T_2$ és $T_2 \rightarrow T_1$ modulációt is. Ezt a zeneművet periodikusan $[\inf \mathcal{D}(\mathcal{M}), \infty[$ -re kiterjesztve olyan tonális zeneművet kapunk, amely nem osztható fel a kijavítható zeneművekre jellemző intervallumrendszerre, így nem felel meg egyik pontjában sem a klasszikus összhangzattannak.
2. A feltétel szükségességét a bizonyításból kiolvasható módon $\overline{\mathcal{D}(\mathcal{M})}$ kompaktsága biztosítja a megvalósítható esetben.
3. A megvalósíthatóság feltétele éles a tételben: akár az akkordhosszak infimumának pozitivitását, akár az értelmezési tartomány korlátosságát elhagyva megadhatunk tonális, nem kijavítható négyszólamú összhangzattanpéldát. A szünetmentesség is szükséges: például az S) *ábrán* szereplő zenemű minden pontjában tonális, de a C-dúr hangnemű első ütem és annak F-dúrba transzponáltja, a harmadik ütem között nincsen moduláció (a modulációs szerkesztési elveket lásd például: [3, p. 224–237.]), tehát a zenemű nem kijavítható.

A későbbiekben, különösen a bővebb változat modulációkról szóló fejezetében általában csak szünetmentes zeneművekkel foglalkozunk [7, p. 50–53., 55–59.] és a szünetek alkalmazását számos kontextusokban megtiltjuk – azt már most kizártuk, hogy a modulációs intervallumokon lehessen generálpauza. Ugyanis például ha

$A \rightarrow B$ a klasszikus összhangzattannak nem megfelelő akkordváltás ($A, B \in KT(T)$ hármas- vagy négyeshangzatok négyszólamú alakjai egy adott T hangnemben), akkor a két akkord közé szünetet beiktatva már leírhatjuk egymás után őket úgy, hogy azzal formálisan már nem sértünk szerkesztési elvet. Ugyanakkor zeneesztétikai értelemben sokszor semmivel sem felel meg jobban a klasszikus összhangzattan szemléletének a szünettel megszakított zenemű, mint az összefüggő.

6.3. Elemi akkordváltási szabályok (szerkesztési elvek)

Ismét olyan fejezethez jutottunk, ahol nem érdemes a matematikai formalizálást túlzásba vinni. Egy esztétikai szabályrendszert akarunk leírni, és bár a szabályrendszer szigorú és preskriptív, egy adott akkordváltás vagy szólamvezetés elfogadásának vagy elutasításának kérdésénél sokszor nem logikailag pontosan leírható szabályok, hanem a zeneirodalmi gyakorlat és esztétikai szempontok alapján döntünk. Az is fontos szerepet játszik az akkordváltások elbírálásánál is, hogy milyen jellegű összhangzattanpélda-írásról van szó: megadott akkordsorozatot akarunk felépíteni a szerkesztési elveknek megfelelően, megadott basszust vagy szopránt harmonizálunk, esetleg a szigorú négyszólamú szerkesztéshez közel álló létező zenemű egyes lépéseinek helyességét akarjuk az akkordok alapján elbírálni, továbbá vokális vagy hangszeres művet kívánunk-e létrehozni. Különösen igaz ez a *legkisebb mozgás elvével* kapcsolatos döntésekre. Az itt megadott összhangzattanpélda-írási szabályok még részletesebben, több kottapéldával megtalálhatók Keszler Lőrinc *Összhangzattan* című művének első könyvében [3, p. 30–183.], amely számos kivételes esetet is tárgyal.

Általában a *lépés* az összhangzattani szóhasználatban két különböző dolgot is jelent. Egyrészt ha azt mondjuk, hogy *valamely szólam lép*(ésszerűen mozog) egy adott akkordváltási pontban, az azt jelenti, hogy az akkordváltásnál következő hang egy szekundra van az előzőtől. Másrészt ha H és G egymás után következő hármas- illetve négyeshangzatnevei egy négyszólamú összhangzattanpéldáknak, akkor szokás $H \rightarrow G$ *lépésről* beszélni, ahogy $H \rightarrow G$ akkordváltási pontról is. Azt mondjuk, hogy egy adott szólamban *a közös hangot megtartjuk* egy adott t akkordváltási pontban, ha a pont előtti akkord azonos foksorszámú az utána következővel *a zenemű lejegyzéséhez használt T hangnem szerint*. A szerkesztési elvek betartásának gyakorlatát néhány (természetesen nem moduláló, hanem végig egy adott dúr vagy moll hangnemben lévő) példával is illusztráljuk, amelyek azt is mutatják, hogy leírt elméletünknek létezik modellje (vagy legalábbis itt nem találtunk az elméletben inkonzisztenciát).

Az itt leírt szerkesztési elvek alkalmazására sorszámozott példákat is mutatunk, ezek

a Lilypond kottaszerkesztő programmal készültek.

2. Szerkesztési elv (Szeptimhang-axióma). Legyen H olyan szeptimakkord, G pedig olyan hármashang- vagy négyeshangzat, amely szerepel egy adott T hangnem konvergencia-tartományában, t pedig a a tonalitás alaptétele feltételét teljesítő M négyszólamú összhangzattanpélda egy $H \rightarrow G$ akkordváltási pontja.

Ha M t -ben megfelel a klasszikus összhangzattanának, akkor G és a szólamvezetés olyan, hogy M H szeptimhangját tartalmazó szólama lépésszerűen lefelé mozog vagy megtartja a közös hangot. Ez a szabály minden más, erre a szólamra vonatkozó szerkesztési elvet – így például a most következő vezetőhang-axiómát is – felülír.

3. Szerkesztési elv (Vezetőhang-axióma). Legyen t a a tonalitás alaptétele feltételét teljesítő M négyszólamú összhangzattanpélda egy $H \rightarrow G$ akkordváltási pontja. Tegyük fel, hogy $\exists T$ hangnem, amelyre $H, G \in KT(T)$, H tartalmazza T vezetőhangját és a következő három akkordnak legalább az egyike domináns funkciójú T -ben: *a)* H , *b)* a H alaphelyetű fordításával megegyező basszusú domináns szeptim, *c)* a H alaphelyzetű fordításával megegyező basszusú szűkített szeptim. Ekkor a következők teljesülnek:

- (i) H pontosan egy szólamban tartalmazza ezt a vezetőhangot.
- (ii) Ha ez a szólam a szoprán, akkor az lépésszerűen felfelé mozog t -ben vagy megtartja a közös hangot.
- (iii) Tegyük fel, hogy t -ben van hangnem, T_0 . (Ekkor szükségképpen $H, G \in KT(T_0)$). Ekkor ha T vezetőhangja a T_0 módosított hangja, akkor ez bármely szólamban van, ez a szólam t -ben lépésszerűen mozog vagy megtartja a közös hangot. Ha H dominánsa G -nek (azaz G dúr vagy moll hármashangzat és ezt H kiváltja), akkor lehetőség van arra is, hogy a vezetőhangot tartalmazó szólam egy kis vagy nagy tercet ugorjon lefelé t -ben, ha ez a szólam nem a szoprán.

4. Szerkesztési elv (Lefelé módosított hang vezetésének axiómája). Legyen t a tonalitás alaptételének feltételét teljesítő M négyszólamú összhangzattanpélda egy $H \rightarrow G$ akkordváltási pontja, melyben a hangnem T_0 . Ha H egyik szólama tartalmazza T_0 egy (egyszeresen) lefelé módosított hangját, akkor G -ben a T_0 skálája szerint ugyanebben a szólamban ugyanilyen fokú vagy egy fokkal lejjebbi hang szerepel.

Bár azt mondtuk, hogy csak a domináns szeptim és a szűkített szeptim rendelkeznek a kiváltó (domináns) tulajdonsággal, a szeptimhang-axióma mégis domináns szerepet ad a többi szeptimakkordnak is. Például a C-dúr hangnemben tekintjük a „félszűk” VII. fokú diatonikus szeptimet, azt pontosan ugyanúgy kell III. fokra vezetni, mint a valóban domináns hét-szűkszeptimet (VII^{7b}):

Kottapélda a két akkord azonos vezetési módjáról: 1a, 1b, 1c. (A kottapéldák a Függelék B fejezetében találhatók!)

Vagy szintén C-dúrban: a váltódomináns szeptim ($II_{\sharp}^7$), azaz a domináns G-dúr hangnem domináns szeptime, amely a C-dúr hangnemhez képest módosított (fi szolmizációjú) vezetőhangot is tartalmaz, így nagyon erősen vezet az V. fokra. A szeptimhang- és a vezetőhang-axióma miatt ezzel az akkorddal pontosan megegyező módon kell az V. fokra vezetni a a diatonikus kettő-szeptimet, amely egy módosított hang nélküli mollszeptim, tehát a felhangrendszer alapján lényegesen gyengébben vonzódik a domináns főhármas-hangzathoz.

Kottapélda a két akkord azonos vezetési módjáról: 2a, 2b. A 2b) példa utolsó akkordváltásánál megfigyelhetjük a nem szopránbeli vezetőhang lefele való, szabályszerű tercugrását az I. fok kvintjére. Bach koráljainak záró autentikus kadenciáiban igen gyakoriak az ilyen ugrások az $V^{(7)} \rightarrow I$ lépéseknél, sőt alkalmanként mellékdomináns szeptimek oldódásánál is. Vegyük észre, hogy a 3. szerkesztési elv (*iii*) pontjában éppen a mellékdomináns akkordok nem szopránbeli vezetőhangjának lefelé való tercugrását engedjük meg.

Leggyakrabban akkor tartjuk meg közös hangként a szeptimhangot, ha egy szeptimakkord nem egyből oldódik a neki – a szeptim- és vezetőhang-axióma szerint – megfelelő hármas- vagy négyeshangzatra, hanem először a nála erősebb, módosított hangot tartalmazó mellékdomináns változata szólal meg és azt vezetjük tovább, ugyanoda, ahova már a gyengébb szeptimakkord is vezet. (Ennél persze sokkal összetettebb példák is vannak a szeptimhang megtartására és az utána következő fordulatokra.)

Kottapélda: 3.; a II. fokú mollhármasra vezet már a diatonikus hat-szeptim is, de ez mellékdomináns ($VI_{\sharp}^7$) szeptimre módosítva még erősebben vonzódik a II. fokhoz. A $VI^7 \rightarrow VI_{\sharp}^7$ váltásnál egyedül a domináns szeptim módosított vezetőhangját tartalmazó szólam mozog. Igen gyakori mind Bachnál, mind a klasszikában az V^{87} módon jelölt *átmenő-szeptim*, amely topológiai szempontból tekinthető egy négyszólamú korálokra jellemző átmenőhang-mozgásnak vagy akár egy négyszólamú összhangzattanpélda olyan akkordváltásának, ahol nem mindegyik szólam szólaltat meg ténylegesen új hangot. Természetesen az átmenő-szeptim szeptimhangjára is érvényes a szeptimhang-axióma. Bach koráljaiban igen gyakran szerepel az előbb látott (nem szopránbeli) szeptimhang-leugratás a művet záró $V \rightarrow I$ lépésnél, különösen ha az V. fokon átmenő-szeptim van, lásd például az e fejezet végén látható 10b) példa utolsó akkordváltását!

A szeptimhang-axióma erősebb a vezetőhang-axiómánál is, így például az I. fokú diatonikus szeptimakkord szeptimhangját is mindig lépésszerűen lefelé kell vinni. **Kottapélda:** 4.

Hangzásra is igen könnyen felismerhető a szeptimakkordok szekundfordítása. Az V. fokú szekund a szeptimhang-axióma miatt minden hangnemben I^6 akkordra oldódik, alap-helyzetű I. fokra nem mehet tovább. **Kottapélda:** 5.

Következnek az oktáv- és kvintpárhuzamra vonatkozó tilalmak. A klasszikus összhangzattan esztétikai axiómarendszere a párhuzamokat tehát nem rútnak vagy ördögtől valónak titulálja, hanem a *független szólamvezetés* megtartása érdekében veti el, kapcsolódva ahhoz az elvhez, hogy négyszólamú korálnak mind a négy szólama önálló, önmagában is értelmes dallam legyen – annak ellenére, hogy a figurációkat leszámítva minden pontban hármashangzatot vagy szeptimakkordot kell alkotniuk, ami nagy mértékben csökkenti a szólamok önállóságát. Ha két szólam között oktáv- vagy kvintpárhuzam van, az a klasszika szemlélete szerint olyan, mintha csak egy szólamot hallanánk. Ezen dolgozat keretén kívül, a feloldozhatóságról szóló fejezetben megkísérlem majd matematikai eszközökkel értelmezni, hogy mit is jelenthet pontosan a szólamfüggetlenség.

5. Szerkesztési elv (Oktáv- és kvintpárhuzamok kerülése.). Legyen t a tonalitás alaptétele feltételét teljesítő M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű egy $H \rightarrow G$ akkordváltási pontja. Ha M t -ben megfelel a klasszikus összhangzattannak és a t -beli lekottázásra használt T hangnemben H két szólama (vagy-vagy-vagy)

- (i) (egész számú oktáv plusz) egy kvintre, azaz $(\text{mod } 7)$ 5 fokra van egymástól,
- (ii) egész oktávra van egymástól, azaz foksámuk megegyezik és legalább 10 félhang a távolságuk,
- (iii) hangja megegyezik³⁵,

és nem teljesül, hogy G -nek ezen mindkét szólamában ugyanaz a hangja, mint H -nak, akkor G ugyanezen két szólama nem rendelkezik ugyanezzel az adott tulajdonsággal.

A párhuzamok tilalma miatt szomszédos fokú főhármashangzatok vagy szextakkordok között *ellenmozgást* használunk: példánkban dúr $IV \rightarrow V$ váltást tekintünk, itt a basszus fölfelé lép, minden további szólam lefelé mozog és így kerüljük el a párhuzamokat.

Kottapéldák az ellenmozgásról a szomszédos fokok között: 1a, 1b, 1c, 4.

A *Wolfgang Amadeus Mozart-kvintpárhuzam* (WAM5) olyan kvintpárhuzam, amelynél a szeptimhang sem a szabályos irányba mozog. Viszont nagyon jó hangzású kvintpárhuzam, és nem is a szólamfüggetlenséget veszélyeztető $T5 \rightarrow T5$, hanem mindig $SZ5 \rightarrow T5$ típusú, felfelé léptetett szeptimhanggal és leggyakrabban a szoprán és az alt között. Mozart gyakran használta $V_3^4 \rightarrow I^6$ váltásoknál, a dolgozatunk ezen változában nem szerepelt

³⁵Azaz a tiszta prímpárhuzamot is kerülni kell.

bővített kvintszett $\rightarrow$ V. fok váltásoknál is³⁶. Előbbi esetben van lehetőség az ilyen kvintpárhuzamot elkerülő szólamvezetésre, utóbbinál bizonyos helyzetekben nincsen. Megjegyezzük, hogy a klasszikus összhangzattan (és főleg az oktatása) a tercakkordok között előnyben részesíti az alapkettőzöttet, ha az valamilyen szerkesztési elv miatt nem hozható létre egy adott akkordváltásnál, akkor is a kvintkettőzöttet. Terckettőzött szextakkordot csak akkor szabad leírni, ha másfajta nincs lehetőség – itt a szabályos változatnál például nincs, hiszen az egyik E hang a basszusban van rögzítve, a másik pedig a szeptimhang-axióma miatt kötelezően jelentkezik. Nem elvetendő gondolat, hogy a kvintkettőzött akkordra való váltás jobban hangzik, mint a terckettőzöttre történő.

Kottapélda: a szerkesztési elveknek megfelelő $V_3^4 \rightarrow I^6$ váltásra a 6a, a Mozart-kvintpárhuzamra a 6b. Figyeljük meg, hogy a Mozart-kvintlépés után sokkal simább, kevesebb ugrást igényel az akkordvezetés, mint a terckettőzött egy-szextre való szabályos vezetés után! Az 1c példában pedig a hét-szükszeptimről az első fokra való továbblépésnél elkerülhetetlen a Mozart-kvintpárhuzam.

Ugyanakkor az érzékeny hangok kettőzésének tilalma miatt (lásd a 2.6 definíciót és kiegészítő pontját) több szextakkordfajta csak terckettőzött formában engedélyezett. Ilyen például a hét-szett: a VII. fokú hármashangzat minden hangnemben szűk, és mivel alapja a vezetőhang, az nem szerepelhet két szólamban, tehát az alaphelyzetű akkordot és az alapkettőzött szextfordítást eleve el kell vetnünk a klasszikus összhangzattan szerint. Ugyanakkor a hármashangzat alapja és kvintje közti tritonusz eleve nagyon erős disszonancia, amit fölerősít az alap vezetőhang tulajdonsága a hangnemben, így a kvintkettőzött szextfordítást és a kvartszextfordítást is kizárjuk, így csak a terckettőzött hét-szett engedélyezett a fordítások közül. Ez erős dominánsa a hangnemnek, Bach koráljaiban mindig ezt az akkordot használja és a hozzá hasonló öt-terckvartot soha. A moll hangnem szűk II. fokának fordításaira és helyzeteire vonatkozó korlátozások nem ilyen szigorúak: a VII. foknál csak a vezetőhang tulajdonság miatt kizárt felrakások engedélyezettek. Azonban a moll II. foknak is a terckettőzött szextfordítás a leggyakrabban használt változata, a tritonusz túlzott erősségének mérséklése miatt. Sőt a moll hangnem kettő-szettből a II. fokú hang leszállításával létrejövő, tragikus hatású szubdominánsa, a II^{6b} *nápolyi szext* csak terckettőzött formában elfogadott.

Kottapélda a nápolyi szext használatára: 7. Ez első példánk arra is, amikor az I_4^6 segít a disszonáns szubdomináns hármashangzat V. fokra vezetésében.

Sem a dolgozat műfaja, sem terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a bővített szekundlé-

³⁶A bécsi klasszikusoknál gyakori a Mozart-kvintpárhuzam, megtalálható például Haydn C-dúr nagyszonátájában [Hob. XVI. 50.] vagy Mozart Varázsfuvolája nyitányának 189. ütemében.

péssel kapcsolatos vádak³⁷ okára fényt derítsünk és ezen vádakkal szemben megvédjük ezt a lépést. Azt a zenetörténeti megjegyzést fűzzük csak hozzá a most következő könnyen formalizálható szerkesztési elvhez, hogy Johann Sebastian Bach, akire még nem vonatkoztak a klasszikus összhangzattan preskriptív szabályai, zenekari és zongoraműveiben előszeretettel használta a bőszekundlépést, de négyszólamú koráljaiban mindig mellőzte. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a zeneileg alacsonyan képzett, az elénekelendő korál kottáját gyakran csak helyben megismerő kórusénekeseket elbizonytalaníthatta, a szólamok önálló előrehaladását megtörhette volna, ha a középső szólamok valamelyikébe bővített szekundlépést írt volna a mester, a szopránban lévő cantus firmusokra nem volt jellemző ez a lépés (szemben rengeteg eurázsiai etnikum népzenejével), amelyet Bach a basszusban is elkerült. Valószínűleg Bach koráljainak meghatározó hatása a később kialakított klasszikus összhangzattani axiómarendszerre az oka a bővített szekundlépés tilalmának, amelyet itt csak *vokális* művekre mondunk ki³⁸. Haydn, Mozart és különösen Beethoven gyakran használták a bővített szekundlépést, de vokális művekben ők is lényegesen kevésbé, mint másutt (azért esetenként ott is: például Mozart a Requiem Dies irae tételében a szopránban).

6. Szerkesztési elv (Bővített szekundlépés kerülése.). Ha t a a tonalitás alaptétele feltételeit teljesítő M négyszólamú, vokális szólamot is tartalmazó összhangzattanpélda $H \rightarrow G$ akkordváltási pontja, ahol M a klasszikus összhangzattannak megfelel, és létezik olyan szólam, amelynek H - és G -beli hangja között a távolság 3 félhanggal enharmonikus, akkor ez a távolság kis terc.

Szokás általában megtiltani a bővített nevű lépéseket, de más bővített lépés kérdése igen ritkán merül fel a tonális zenében. Szomszédos skálahangok közti bővített szekund távolság mollban fordul elő (pikárdiai tercesben is). A leggyakrabban használt akkordváltások, ahol figyelemmel kell lenni a bőszekundlépés kerülésére: $II^6 \rightarrow V$, $IV \rightarrow V$, $V \rightarrow VI$, $VI^{(6)} \rightarrow VII^6$. Az *ellenmozgás* általában elég védelmet jelent a bővített szekundlépés ellen, – persze ha nem a basszusban van kötelezően ez a lépés³⁹ – ahogy azt a

³⁷Például: [3, p. 51]: „A bővített másod és hozzátehetjük: minden bővített lépés nehéz intonálhatósága és csekély dallam-szépsége az indoka annak, hogy gyakorlatainkban mellőzzük és a tilos menetek csoportjába sorozzuk.”

³⁸Ezzel összhangban áll Keszler Lőrinc megjegyzése az előző lábjegyzetben idézett szövegrészlet után: [3, p. 51.] „Azt hiszem, nem kell külön hangsúlyoznom, hogy amennyiben nem külön énekszólamokra írt, hanem oly szerkesztésről van szó, amelyben az egyes szólamok számára nem a *legtermészetesebb* mozgást kell választani – mint például a zongoránál, ahol a hangszer természete folytán a bővített lépés is könnyű és egyszerű – vagy ahol a hangok természetének megfelelő speciális mozgásra nem helyezünk súlyt, a bővített lépések tilalma elesik.”

³⁹A bővített szekund inverze, a szűkített szeptim meglephető, de a szólamok hangterjedelmi korlátai

következő **kottapéldák** is mutatják: 8a, 8b.

Speciális helyzet alakul ki a moll hangnemben az $V \rightarrow VI$ lépésnél (álzárlatnál). Ha itt a VI. fokú hármashangzatot a szokásos módon, két alap-, egy terc- és egy kvinthanggal raknánk fel, és a párhuzamok elkerülése végett a szokásos módon ellenmozgást használnánk, akkor a vezetőhangnak (szi szolmizáció) bőszekundllépéssel kellene lefelé mennie az alapra. Ezért ennél a lépésnél a VI. foknak nem az alapja, hanem a *terce szerepel két szólamban*, – már Bach korálfeldolgozásaiban is – amely a moll hangnem I. fokú hangja, ezzel a változtatással az egyébként nem teljesen határozott tonikai funkciójú, részben szubdomináns jellegű VI. fokú dúr hármashangzat már erős tonika. Ez a funkcióerősítés dúr hangnemben is jól használható az $V \rightarrow VI$ lépésnél, ráadásul ha az V. fok vezetőhangja a szopránban van, akkor az ellenmozgás itt is problémát jelentene: ha bővített szekundllépés nincs is, a vezetőhangot lefele kellene léptetni, hogy két alapot hagyjunk. Ezért rögzítjük a következő mellékszabályt és a példához hasonlóan alkalmazzuk:

7. Szerkesztési elv (Terchang kettőzése álzárlatnál). Dúr és moll hangnemben $V \rightarrow VI$ lépésnél következő VI. fokú alaphelyzetű hármashangzatra a 2.6 definíció (iii) pontja helyett a következő érvényes (a definíció többi pontja pedig változatlanul igaz): ez a VI. fokú hármashangzat az I. fokot tartalmazza két szólamban.

Kottapéldák álzárlat szerkesztésére dúrban: 9a, mollban: 9b.

Már említettük, hogy a plagális akkordvezetés elkerülése érdekében megtiltjuk az $V \rightarrow IV$ lépéseket. Ezen tilalom annyiban különbözik a többi, akkordváltási szerkesztési elvtől, hogy nem egy szólam kötelező vagy megtiltott mozgási irányát határozza meg és nem is a szólamok egymáshoz képesti viszonyát, hanem két *hármashangzatnév* közötti akkordváltást zárja ki.

8. Szerkesztési elv (Domináns $\rightarrow$ szubdomináns lépés tilalma). Legyen t a a tonalitás alaptétele feltételeit teljesítő M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű értelmezési tartományának egy pontja. Ha M t -ben megfelel a klasszikus összhangzattannak, akkor $\nexists T$ hangnem, amelyben $V \rightarrow IV$ alaphelyzetű (skálahangokból felépülő) hármashangzatok közötti akkordváltás van t -ben.

A hangnemek fajtáinak ismeretében láthatjuk, hogy a $(\text{mod } 7)$ eggyel alacsonyabb fokra való lépések közül ezzel a dúr $\rightarrow$ dúr és a dúr $\rightarrow$ moll alaphelyzetű hármasok közti lépéseket zártuk ki, a moll $\rightarrow$ moll és a többi fajtájú lépések engedélyezettek.⁴⁰ Könnyen látható, hogy az V. fok bármely helyzetből továbbvezethető IV. fokra úgy, hogy a domináns $\rightarrow$ miatt nem mindig.

⁴⁰Az $V^6 \rightarrow IV^6$ lépés engedélyezett a klasszika szemlélete szerint, ha a négy-szext terckettőzött. Kesztler Lőrinc így fogalmaz *Összhangzattan* című tankönyvében [3, p. 75.]: „A terckettőzés következtében a

szubdomináns lépés tilalmán kívül más szerkesztési elv ne sérüljön – használva az ellenmozgást. A reneszánsz zenében még igen gyakori volt nem csak az $V \rightarrow IV$, de a $I \rightarrow VII$ lépés is dúrban, ez a leszállított alapú VII. fokú hármashangzat a szubdomináns funkciót erősítette, még egy plagális lépéssel IV. fokra, majd onnan V.-re vezethető, de gyakran közvetlenül V. fokra vezették. Az összetett plagális menetek kizárásával azonban a leszállított VII. fok kikerült a hangnem konvergenciatartományából. Bachnál már nem túl jellemző az $V \rightarrow IV$ lépés, de például a *Hilf, Gott, Daß Mirs Geling*e kezdetű korál feldolgozása⁴¹ ilyen lépéssel kezdődik, és alkalmanként a bécsi klasszikusoknál is találkozhatunk ilyen lépéssel (például Haydn visszafelé is olvasható scherzójában). Ezen mű folytatásában, a feloldozhatóság kérdésénél foglalkozni fogunk a domináns $\rightarrow$ szubdomináns lépésének tilalma és a többi szerkesztési elv viszonyával, az ilyen lépések engedélyezésével létrejövő alternatív összhangzattani axiómarendszerrel.

Ebben a dolgozatban a terjedelmi korlátozások miatt csak kevés példát láthatunk *alterált akkordra*, azaz egy hangnem konvergenciatartományának a hangnem módosított hangját is tartalmazó elemére. Ilyen akkord például a dúr hangnemben a hét-szűkszeptim. Ezen akkordok használata esetén, hasonló okokból, mint a bővített szekundlépésnél, zavart okozhat, ha a bennük szereplő módosított hang egy másik szólamban szerepel feloldva a következő akkordban. Ezt a jelenséget nevezzük *keresztállásnak*.

9. Szerkesztési elv (Keresztállás tilalma). Legyen t a a tonalitás alaptétele feltételét teljesítő M szigorú négyszólamú szerkesztésű zenemű egy $H \rightarrow G$ akkordváltási pontja. Tegyük fel, hogy $\exists T$ hangnem, amelynek H alterált akkordja, és létezik olyan, T -hez képest módosított hangja H -nak (X'), amellyel megegyező fokú skálahang (X) szerepel G -ben.

Ha M t -ben megfelel a klasszikus összhangzattannak, akkor X' és X ugyanabban a szólamban szerepelnek (X sem szerepel másokban⁴²).

Következnek a túlzottan nagy hangközugrásokat kizáró axiómák, amelyek a zeneművek kiegyensúlyozottságát és természetességét szolgálják a klasszika szemlélete szerint.

felső szólamok valamelyikében a basszus dallamával ellenkező menet mutatkozik, mely az V-IV. fokoknak önmagában véve nem természetes egymásutánjának (D-S!) bizonyos átmeneti jelleget kölcsönöz (...) a IV. fokú szextakkordot ilyenkor nem annyira S hangzatnak, mint a D akkord két alakját összekapcsoló dallamos láncnak érezzük.”

⁴¹[BWV. 343, a Vierstimmige Choralgesänge 1982-es EMB kiadásában (ezt forgalmazzák ma is utánn nyomott változatban) a 170. sorszámú].

⁴²Az érzékeny hangok kettőzésének tilalma miatt X' más szólamban nem is szerepelhet. Az összhangzatos moll skála VII. fokát, a pikárdiai terces moll hangnem III. és VII. fokát is módosítottak tekintjük ebben a szerkesztési elvben.

A közös hang megtartását előírányzó szerkesztési elv még igen könnyen formalizálható általános hangterjedelmű esetben is:

10. Szerkesztési elv (Közös hang megtartása). Legyen t a a tonalitás alaptétele feltételét teljesítő M négyszólamú összhangzattanpélda $H \rightarrow G$ akkordváltási pontja. Ha M t -ben megfelel a klasszikus összhangzattanának:

- (i) ha H -nak és G -nek van azonos fokú hangja, akkor M megtartja a közös hangot (azaz ezen hangok azonos szólamban szerepelnek) minden olyan esetben, amikor ebből nem következik más szerkesztési elv megsértése⁴³,
- (ii) ha több szólamban van lehetőség egyszerre megtartani a közös hangot más szerkesztési elv megsértése nélkül, akkor M mindegyiket megtartja,
- (iii) ha H -nak két szólama létezik, amelyben ugyanaz a hangja szerepel (oktáv-ekvivalencia erejéig), és ezek közül bármelyikben megtarthatja M a közös hangot más szerkesztési elvek megsértése nélkül, de egyszerre csak az egyikben, akkor M ezek közül az alsóban tartja meg azt.

Így például $I \rightarrow VI$ lépéseknél az I ., $VI \rightarrow IV$ lépéseknél a VI . (de álzárlatnál I !) fokú hangok közül mindig az alsót tartjuk meg, lásd a 3. és 9b példákat. Végül tárgyaljuk a *legkisebb mozgás elvét*, amely a klasszika szemlélete szerint talán a legfontosabb szerkesztési elv. Formalizálni itt nem fogjuk, mivel pontos alkalmazása nagy mértékben függ attól, hogy milyen hangszerekre vagy énekszólamokra írjuk négyszólamú összhangzattanpéldánkat – ebből következik, milyen hangterjedelemben mozoghatnak a szólamaink – és milyen fekvést használunk – ebből következik, hogy a szomszédos szólamok milyen mértékben közelíthetik meg egymást és mennyire távolodhatnak el egymástól. A szerkesztési elv lényege, hogy mind szólamonként, mind egy akkordváltásnál összességében törekedni kell a lehető legkevesebb mozgásra. A közös hangokból minél többet tartsunk meg, tercnél nagyobb ugrás legfeljebb egy szólamban legyen, ha lehetséges. A legkisebb mozgás elve adja a négyszólamú összhangzattanpéldák formájának alapját, de a szeptimhang-, vezetőhang-, párhuzam- és bőszekund-axiómák lokálisan, egy adott akkordváltásnál erősebbek nála. Például két szomszédos fok között a legkisebb mozgás elve önmagában azt kívánná, hogy

⁴³Előre rögzített szólamra (cantus firmus) természetesen ez a szabály nem igaz: ha például az előre megadott szoprán nem tartja meg a közös hangot, de létezik olyan akkord, amelynek egy másik hangja szerepel az akkordváltás után a szopránban, mint addig, akkor elfogadható ugyanolyan nevű akkorddal folytatni az akkordváltás után, mint amilyen előtte volt.

minden szólam egy szekundlépést tegyen ugyanabba az irányba. Ez azonban oktáv- és kvintpárhuzamot, esetleg más problémákat is vonna maga után⁴⁴.

Bár magát a legkisebb mozgás elvét igen nehéz matematikailag formalizálni még konkrét véges jóltemperált zongorára vonatkozó szigorú négyszólamú szerkesztés esetén is, ismertek jóval általánosabb, ehhez az axiómához kapcsolódó szólamvezetési tételek. Például Dmitrij Tymoczko a szigorú négyszólamú esetről tágabb szerkesztési lehetőségekre vonatkozóan és a legkisebb mozgás elvének csak egy szükséges feltételét vizsgálva megmutatta a következőt [4, p. 4-7.]. A legkisebb mozgás elvét teljesítő szólamvezetések *szólamkeresztezés-mentesek*, viszont minden olyan szólamvezetéshez, amely megsérti a legkisebb mozgás elvét, de szólamkeresztezés-mentes, létezik olyan szólamkeresztező vezetés, amely közelebb áll a legkisebb mozgással járó vezetéshez.

Leginkább vokális műveknél, amikor a szoprán, alt, tenor, basszus kifejezések valójában az adott énekszólamot jelentik, szoktunk *szűk- és tágfekvésről* beszélni. A tágfekvést használta Bach négyszólamú korálfeldolgozásaiban, itt a basszust és a tenort basszuskulcsban, az altot és a szopránt violinkulcsban szoktuk lekottázni, és a szólamok közötti távolságok nagyjából egyenletesek. Ezzel szemben a szűkfekvésnél csak a basszus szerepel basszuskulcsban, a tenor gyakran a férfiszólamnak megfelelő magasság fölött énekel, a szólamvezetés nem élőzene-szerű – de ebben a fekvésben tisztábban szemléltethetők a szerkesztési elvek, mint a tágfekvésben, így az összhangzattanpéldák írásának oktatásában ezt használják gyakrabban. **Kottapéldák** tágfekvésű művekre dúrban: 3, 9a; a 9b pedig tágfekvésben írt moll példa. A többi példa szűkfekvésű. A négy énekszólamra vonatkozó konvencionális hangmagasság-tartományokat használó szűkfekvésű műből konvencionális hangterjedelmű és elrendezésű tágfekvésű művet kaphatunk, ha az altot és a basszust egy-egy oktávval lejjebb visszük, ezek lesznek a tágfekvésű zenemű férfiszólamai. Ha az eredeti szigorú négyszólamú szerkesztésű kórusmű a klasszikus összhangzattannak megfelelt, általában ugyanez lesz igaz a kapott tágfekvésű műre is, legfeljebb kvintpárhuzam keletkezhet az eredeti kvartpárhuzam helyett.

6.4. Az axiomatizálási munka eredményei

A legkisebb mozgás elvét kemény munkával, komoly zeneirodalmi anyaggyűjtés alapján négy adott, korlátos hangterjedelmű, valódi hangszerhez vagy énekhang-magassághoz köthető szólam (például: vokális szólamok – tágfekvés) esetén már lehet formalizálni,

⁴⁴Az ilyen akkordváltásokból felépülő szerkesztés a *mixtúras akkordvezetés*, amelynek sok példáját láthatjuk Bartók Béla műveiben, például A kékszakállú herceg várában az 5. ajtó kinyitása utáni részben („Lásd, ez az én birodalmam...”).

hiszen ekkor minden T hangnem esetén a $KT(T)$ akkordneveinek száma véges, és minden akkordnévhez csak véges sok helyzet tartozik a hangterjedelem korlátossága miatt. Egyes akkordváltások elfogadásának kérdésénél (azaz hogy elég kevés-e a szólamokban az összmozgás ahhoz, hogy a a tonalitás alaptétele feltételét teljesítő zeneművet az adott akkordváltási pontjában tekinthetjük-e a klasszikus összhangzattannak megfelelőnek) kényes esztétikai döntéseket kell meghozni. A munka végeredménye azonban az, hogy szerkesztési elveinkből – felhasználva a ZFC-t és az alaphangokról a dolgozat elején posztuláltakat, valamint az eddig leírtakat kiegészítve a klasszikus összhangzattannak megfelelő modulációkra vonatkozó többi szerkesztési elvvel – egy *teljes* axiómarendszer áll össze.⁴⁵ Az adott hangszerekkel vagy énekszólam-magassághoz tartozó tetszőleges M szigorú négyszólamú szerkesztésű zeneműről el tudjuk dönteni, hogy kijavítható-e, és ha igen, egyértelműen el tudjuk dönteni minden akkordváltásáról, hogy az sérti-e valamelyik, pontosan formalizált szerkesztési elvünket – és ha nem, akkor az adott akkordváltási pontban is megfelel a klasszikus összhangzattannak.

6.5. A matematikai eredmények értékelése

Ha a 6.3 alfejezetet olvassuk, már csak néhányszor találkozunk olyan fogalmakkal, amelyekről a zeneelmélet(-oktatás) hagyományosan nem beszél. Ez annak köszönhető, hogy a klasszikus összhangzattan akkordváltási szerkesztési elvei formálisan önmagukban is csaknem matematikai pontosságúak. Csakhogy ahhoz, hogy valóban matematikai axiómarendszert kapjunk, és valóban precízen megmondhassunk, mit jelentenek azok a fogalmak, amelyek ezekben a szerkesztési elvekben szerepelnek, szükségünk volt minden egyes definícióra és korábbi axiomatizálási lépésre. Az axiomatizálás sikeres: minden zeneelméleti objektumot és ezek viszonyát a klasszikus összhangzattan szemléletéhez hűen fogalmaztunk meg, és így tudtuk bebizonyítani a tonalitás alaptételét, amely e szemlélet szerint igaz. Ugyanakkor nem befejezett az axiomatizálás: amint már említettük, a dolgozat végleges, teljes verziójában szerepelni fognak az alterált akkordok és modulációk tulajdonságai és az ezekre vonatkozó újabb szerkesztési elvek is. A 6.3 alfejezethez hasonlóan ezek az új részek is jóval inkább zenéről szólnak, mint matematikáról, de még matematikai érdekességeket, újdonságokat is tartogatnak. Viszont ezekkel a kiegészítésekkel és a legkisebb mozgás elvével kapcsolatos esztétikai döntések meghozatalával valóban le tudjuk zárni a klasszikus összhangzattan axiomatizálását.

⁴⁵A teljesség akkor is megmarad, ha további, szintén jóldefiniált és a korábbiakkal konzisztens, akkordváltásra vonatkozó szerkesztési elveket veszünk hozzá az axiómarendszerhez – ahogy az alterált akkordok és a modulációk kapcsán azt meg is tesszük a mű folytatásában: [7, p. 56–58.].

A tonalitás alaptételét – bár szükségszerűen használja a dolgozatban definiált zeneelméleti fogalmakat – tisztán topológiai úton igazoltuk, maga az állítás és bizonyítása is a Riemann-integrálhatóság Lebesgue-kritériumára emlékeztet⁴⁶. Számos esetben igyekeztem a definíciókat a lehető legáltalánosabban, a klasszikus összhangzattan által tárgyalt zenei jelenségek tulajdonságait is felölelve, de annál bővebben megfogalmazni, lásd például a következő definíciókat: enharmonikussági tartomány; n -szólamú zeneművek; szigorú négyszólamú szerkesztés; funkciók; funkciós tonalitás; kijavítható (de nem feltétlenül véges) zenemű. Több esetben az hozott új eredményt, hogy nem csak felsoroltam valamilyen jelenségre a klasszikus összhangzattantól ismert példákat, hanem megadtam egy olyan definíciót, amely ezen példák meghatározó tulajdonságaiból áll. Így kaptuk meg a dúr és a moll mellett a pikárdiai terces moll hangnemet is, és a zeneelméleti szempontból hangsúlyos moll-lemmát is csak ennek köszönhetően fogalmazhattuk meg. Így jutottunk azokra a megállapításokra, hogy a szigorú négyszólamú szerkesztésű zeneműnek lehet göngyölítési pontja, lehet torlódási pontja a $t = \infty$, vagy akár lehet az ilyen zenemű úgy tonális és pozitív minimális akkordhosszúságú, hogy mégsem kijavítható. Számos új kutatási irányt nyithatunk az ilyen általánosabb definíciókkal, ezek közül néhány példát mutatok, amelyek felé az ebben a dolgozatban szereplő fogalmak segítségével elindulhatunk. Vizsgálhatjuk összetettebb zeneművek tonálisát, osztályozhatjuk a klasszikus összhangzattannak nem megfelelő zeneműveket feloldozhatóság szempontjából, leírhatjuk az élőzenei művek összhangzattani tulajdonságainak fokozatos változását a bécsi klasszicizmustól a XX. század első felére jellemző atonalitásig, megadhatjuk a pikárdiai terces moll hangnem konvergenciatartományát, összehasonlíthatjuk Bach korálfeldolgozásainak gyakorlatát az itt leírt szerkesztési elvekkel és az azokból következő szólamvezetési gyakorlattal.

⁴⁶Beszélgetésünk Vécsey Mátéval, amelynek során Máté megsejtette a tétel állítását, ezen az ötleten alapult: a Lebesgue-kritériumhoz hasonló ekvivalens feltételt kerestem a négyszólamú összhangzattanpéldák tonálisára.

1. Függelék: Saját diákköri kutatómunka bemutatása

A TDK-dolgozatot önállóan, mások közreműködése nélkül készítettem. Témavezetőmmel az alábbi célokat tűztük ki a dolgozat elkészítéséhez.

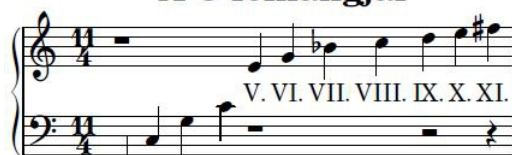
1. Az alapvető zeneelméleti fogalmak logikailag rendezett bevezetése a felhangrendszerből és a halmazelmélet ZFC axiómarendszeréből kiindulva, elsősorban matematikus közönség számára.
2. Ezen fogalmak – jóltemperált zongora, enharmonikusság, konszonancia és disszonancia, a zongora hangközei, hármes- és négyeshangzatok – matematikai pontosságú, konzisztens definiálása és a megértést követő ábrákkal való szemléltetése.
3. A hangnemet adó skála fogalmának megadása, a bevezetett hangnemtulajdonságok vizsgálata a modális és az összhangzatos modális skálák esetén. Ezek alapján a hangnemek típusainak osztályozása.
4. A szigorú értelemben vett négyszólamú összhangzattanpéldák és a Bach-korálok pontos definiálása a valós egyenes topológiája segítségével.
5. A funkciós tonalitás alapfogalmainak (előjegyzések, hangnem konvergenciatartománya, funkciók, zenemű adott pontbeli tonalitása) bemutatása és a skálahangokból álló akkordokra vonatkozóan pontos megadása.
6. A klasszikus összhangzattan szerkesztési elveinek kimondása: – a modulációs szabályokon kívül – kijavíthatóság és akkordváltási szerkesztési elvek, utóbbiak szemléltetése négyszólamú összhangzattanpéldákkal.
7. A tonalitás és a szerkesztési elvek viszonyának vizsgálata a négyszólamú modellben.

A feladatok megvalósításához a következő módszereket alkalmaztam. Az 1., 2. és 5. és 6. feladatban megvalósításánál a magyar zeneelméleti hagyományt követtem, figyelembe véve a matematikai logika és a halmazelmélet axiomatizálásra vonatkozó eredményeit. A 3. feladatban egyszerű aritmetikai eszközöket használtam a zeneelméleti problémák megoldásához. A 4. feladatban matematikai szempontból a valós számok topológiáját, Borelmérhető halmazainak tulajdonságait, továbbá folytonos és differenciálható függvényeinek jellemzőit használtam, zeneelméleti szempontból pedig a Bach-korálok tulajdonságaira összpontosítottam. A 7. pontban szerepel a dolgozat legösszetettebb bizonyítása (a tonalitás alaptételéé), amely szintén tisztán topológiai eszközöket alkalmaz egy évszázadok óta használt zeneelméleti állítás igazolásához.

A dolgozat ábráit és kottapéldáit a Lilypond kottaszerkesztő programmal készítettem.

A. Ábrák

A C felhangjai

A) I. II. III. IV.

C-dúr skála a jóltemperált zongorán

C) T1 B1 K2 N2 B2 K3 N3 T4 B4 sz5 T5 B5 K6 N6 B6 K7 N7 T8

A hangközök sztenderd jelölései a jóltemperált zongorán (lásd: [8;p. 8-9.])

D) K D D K K K D K K K D D K

A jóltemperált zongora egy oktávnál nem nagyobb hangközei. A D-vel jelöltek disszonánsak. A K-val jelöltek konszonánsak, de a velük enharmonikus összes többi hangköz disszonáns.

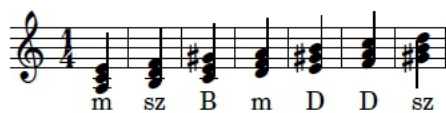

E) 5 8 3

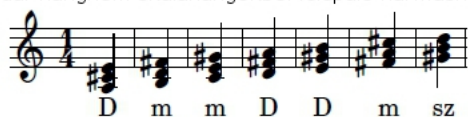
F) Alap Sext Kvartsext

G) Az a-moll hangnem skálahangokból felépülő hármashangzatai

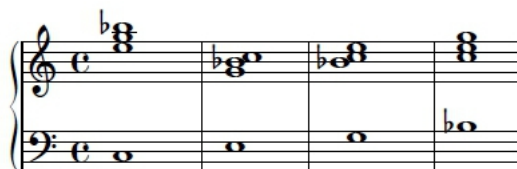

m sz B m D D sz

Az A-dúr hangnem skálahangokból felépülő hármashangzatai

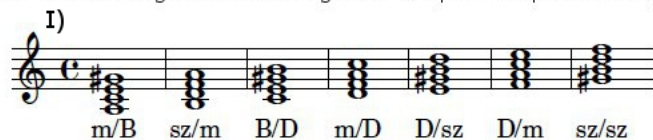

D m m D D m sz

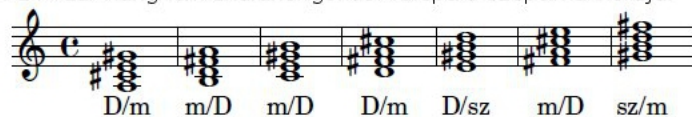

H) Szeptim Kvintszext Terckvart Szekund

Az a-moll hangnem skálahangokból felépülő szeptimakkordjai

Az A-dúr hangnem skálahangokból felépülő szeptimakkordjai

Példa összhangzatos modális skálára: összhangzatos dór

Az A alaphangú hangnemek skálái

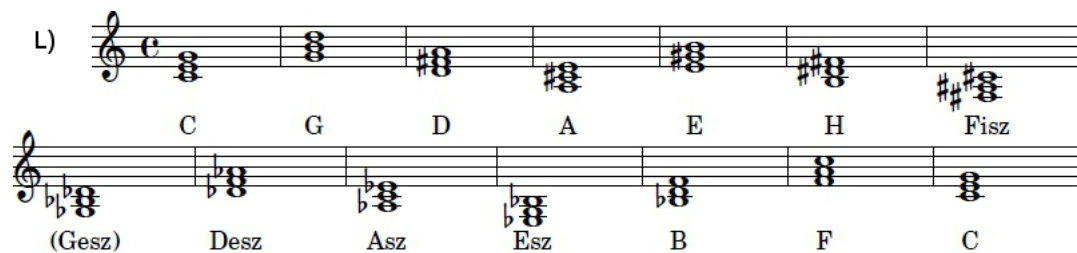
összhangzatos a-moll skála

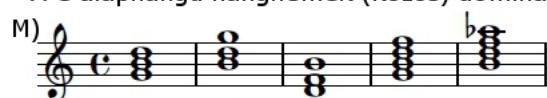
pikárdiai terces a-moll skála

A-dúr skála

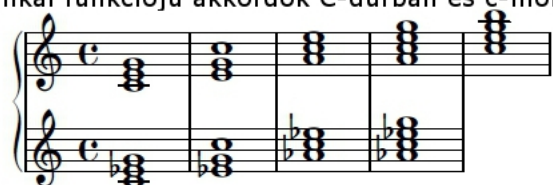

A C alaphangú hangnemek (közös) dominánsai

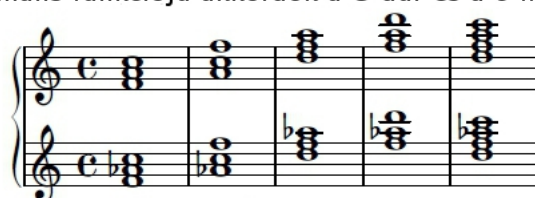
C-dúrban: V V⁶ VII⁶ V⁷ VII^{7b}
(pik.) c-mollban: V^b V^{6b} VII^{6b} V^{7b} VII⁷

Tonikai funkciójú akkordok C-dúrban és c-mollban

N) I I⁶ VI VI⁷ (I⁷)

Szubdomináns funkciójú akkordok a C-dúr és a c-moll skálában

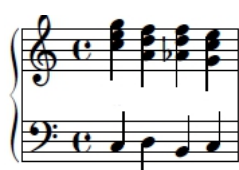

o) IV IV⁶ II II⁶ II⁷

S) C-dúr: F-dúr:

B. Kottapéldák

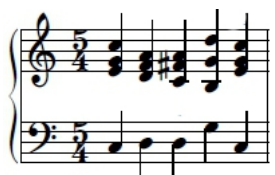
1a) I⁵ II VII^{7b} I

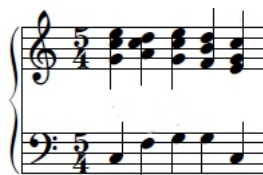
1b) I³ II VII⁷ I

1c) I⁸ II VII^{7b} I

2a) I⁸ II II⁷ V I

2b) I³ II⁶ I⁶ V⁷ I

3) I VI VI⁷ VI⁷₄ II V⁸⁷ I

4) I I⁷ IV V I

5) I⁸ IV V² I⁶ II⁶₅ V I

6a) I V⁴₃ I⁶ IV V I

6b) I V⁴₃ I⁶ IV V I

7) I II^{6b} I⁶₄ V I

8a) I IV V[#] I

8b) I IV⁶ V⁷_# I

9a) I II V VI IV V⁸⁷ I

9b) I II V[#] VI IV V⁷_# I

C. Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Dr. G. Horváth Ákos egyetemi docensnek, a BME-TTK Matematikai Intézet Geometria tanszéke vezetőjének, hogy témavezetőként segítette és támogatta munkámat, tanácsaival hozzájárult a dolgozat végleges szerkezetének kialakításához, egyes fogalmak és tételek elnevezéséhez, a leírások könnyebben olvashatóvá tételéhez, a TDK-ra való jelentkezés adminisztratív teendőinek időben való intézéséhez.

Köszönöm Dr. Serei Zsoltnak, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem docensének, aki 2010 óta zeneelmélet-tanárom, a szemléleti szempontból nagy jelentőségű órákat, konzultációkat a klasszikus összhangzattanról és a konszonanciáról és a kérdéseimre adott válaszait, tanácsait.

Köszönöm Dinyés Dánielnek, első zeneelmélet-tanáromnak, aki 2007 és 2010 között tanított a Tóth Aladár Zeneiskolában, hogy felkeltette érdeklődésemet a klasszikus összhangzattan axiómarendszere iránt. Dinyés tanár úr mindig pontosan fogalmazta meg a szerkesztési elveket, és logikusan, mintegy természettudományos szemlélettel, ugyanakkor sok élőzenei példával tanította nekünk az összhangzattant. Sok definíciót és szerkesztési elvet, sőt néhány állítást is ennek köszönhetően tudtam egyszerűen és világosan megfogalmazni ebben a dolgozatban.

Köszönöm zongoratanáromnak, Hara Lászlónénak azt a szemléleti alapozást, amelyet a zeneelméleti szabályok valódi zeneművekre való alkalmazásához, alkalmazhatóságához adott nekem.

Köszönöm középiskolai magyartanáromnak, Schiller Mariannak a barokk művészetről tartott irodalomóráján a kvintkör és oktávkör közötti egyenlőtlenségnek és a jóltemperált zongora konstrukciójának bemutatását.

Köszönöm Dr. Robert S. Sturmannek, a University of Leeds egyetemi docensének, az egyetem Mathematics and Music BSc képzése programmenedzserének, hogy idén augusztusban Leedsben fogadott, konzultált velem a dolgozatomról, segített a magyar és a nemzetközi terminológia közötti különbségek megértésében és a számítógépes kottairás javításában, a témához kapcsolódó nagy-britanniai és nemzetközi irodalom bemutatásában, továbbá szállást is nyújtott nekem és segített az egyetemi campuson való eligazodásban is. Szervezésének köszönhetően találkozhattam zeneszerzőkkel is Leedsben, köztük Dr. Scott McLaughlinnel, aki a leeds-i egyetem zenei intézetében tanít adjunktusként, és műveiben nagy mértékben használ matematikai módszereket is.

Köszönöm évfolyamtársaimnak, barátaimnak a munkámhoz adott folyamatos támogatást, ötleteket, tanácsokat. Különösen szeretném megköszönni ötletét Vécsey Máténak, aki a tonalitás alaptételét megsejtette.

Hivatkozások

- [1] Dave Benson. *Music: A Mathematical Offering*. University of Aberdeen, 2008. Az aktuális online verzió nyilvánosan elérhető a <http://homepages.abdn.ac.uk/mth192/pages/html/music.pdf> honlapon.
- [2] Ligeti György. *Döntés és automatizmus Pierre Boulez Structure 1a című művében*. 1957, fordította: Kerékfy Márton. In: *Ligeti György válogatott írásai*. Rózsavölgyi és Társa Kiadó, Budapest, 2010.
- [3] Keszthelyi Lőrinc. *Összhangzattan*, középiskolai tankönyv. Editio Musica Budapest, 1952.
- [4] Dmitrij Tymoczko. The Geometry of Musical Chords. In: *Science* 313, 72 (2006).
- [5] Christopher A. Thorpe. *C.P.U. Bach: Using Markov Models for Chorale Harmonization*. Harvard College, Cambridge, Massachusetts, 1998.
- [6] Johann Sebastian Bach. *Vierstimmige Choralgesänge*. Szerk. Sulyok Imre. Editio Musica Budapest, 1982.
- [7] Tóbiás András. *A klasszikus összhangzattan axiomatikája*, matematika BSc szakdolgozat, 2014. Nyilvánosan elérhető az alábbi honlapon: math.bme.hu/~tobiasaj/analosszhang_szakdolg.pdf